

UNIVERSITETET I
NORDLAND

«En ualminnelig vemmelig sak» Opinionens reaksjoner på Operasjon Asfalt i 1951

HI320S Masteroppgave i historie
Fakultet for samfunnsvitenskap

Gaute Lund Rønnebu

Våren 2014

Innholdsfortegnelse

Figurliste

Kapittel 1	Innledning	1
	Tema	1
	Problemstillinger	2
	Begreper og avgrensninger	2
	Litteratur	5
	Kilder, teori og metode	8
	<i>Aviser</i>	8
	<i>Arkiver</i>	10
	<i>Muntlige kilder</i>	10
	<i>Minnekultur og erindring</i>	11
	Disposisjon	12
Kapittel 2	Bakgrunn	13
	Sovjetiske krigsfanger i Norge	13
	Fangeleirer i Nordland	14
	Sovjetiske krigsgraver i Nordland	17
	Den kalde krigen og overvåkingen av kommunister	19
	Bakgrunnen for «Operasjon Asfalt»	23
Kapittel 3	Avisene i Salten	29
	Avisene i Bodø	29
	Partipressen og det politiske landskapet	31
	«Katta ut av sekken» – den første omtalen av	
	krigsgravsaken i Bodøpressen	32
	Passiv arbeiderpresse – aktiv høyreavis	34
	Sovjetiske reaksjoner – NF våkner	37
	Svalbard-saken dukker opp igjen	42
	«Kirkegårdskrigen» - saken når sitt klimaks	45
	Oppsummering	46
Kapittel 4	Arkiver og tidsvitner	51
	De fikk ikke med seg alt	51
	Mange krigsgraver i Sørfold	52
	Fauske – initiativ til protest fra NKP	56
	Lik på vandring i Saltdal	59
	Bodø og Bodin – tyskere og tvangsarbeidere	62
	Oppsummering	67

Kapittel 5	Reaksjonene i Salten sammenlignet med Rana og Ofoten	69
	Rana – arbeiderbastion og kommunistisentrum	69
	Narvik – i skyggen av Nordland Arbeiderblad	75
	Riksavisenes dekning sammenlignet med lokalavisene i Nordland	82
	Oppsummering	84
 Kapittel 6	 Minnestøtter og minnekultur	 87
	En krigsepilog	87
	Minnesmerkenes betydning	88
	«Operasjon Asfalt» og ettertiden	92
 Kapittel 7	 Konklusjon	 95
	Hva var «Operasjon Asfalt»?	95
	Hvordan reagerte opinionen i Salten på flyttingen av de sovjetiske krigsgravene?	95
	I hvilken grad og på hvilke måter var reaksjonene like og ulike på og mellom de forskjellige stedene?	97
	Hvorfor ville man – og lyktes med – å stanse «Operasjon Asfalt» i Rana, men ikke i Ofoten og Salten?	98
 Litteratur		 101
Internettressurser		104
Utrykte kilder		106
Arkiver		106
Aviser		106
 Vedlegg		
Bilde 1	Fra oppgraving av sovjetiske krigsfangelik, Saltdal 1945.	107
Bilde2	Fra oppgraving av sovjetiske krigsfangelik, Saltdal 1945.	108

Figurliste

- 1.1** Kart over Salten-regionen (2014).
- 2.1** Oversikt over omfanget av «Operasjon Asfalt» i utvalgte kommuner med relevans for oppgaven.
- 2.2** Tabell over antallet kommunister valgt inn i de ulike by- og kommunestyrene, fra 1945 til 1951.
- 3.1** Tabellen viser husstandsdekning for NP og NF i 1951 i Bodø/Bodin og Indre Salten.
- 3.2** Oppsummerende tall for materiale i Bodø-avisene om «Operasjon Asfalt», september-november 1951.
- 4.1** Kart over fangeleirene i Sørfold våren 1945.
- 4.2** Kart over fangeleirer i Saltdal under krigen.

KAPITTEL 1

Innledning

«En skulle tro at fangene hadde lidd nok i livet til å få fred i døden.
Men slik ble det ikke. De døde ble brikker i krigen etter krigen»

- Odd Storteig, fra «Krigsfangenes historie»

Tema

«2. november 1951 våkner Alf Johansen tidlig om morgenen av støy utenfor huset. Han ser ut av vinduet. Normalt skal det ikke være et menneske i denne bortgjemte gata bak kirkegården. Nå kryr det av folk, menn i arbeidslump og gruvehjelmer, kvinner, lærere, funksjonærer. Det er hundrevis av dem. [...] Hva i all verden er det som foregår?!»

Slik åpner forfatter Tor Jacobsen sin beskrivelse av det som ble kalt «kirkegårdskrigen», da flere hundre mennesker møtte opp på Mo kirkegård i en bitende vintervind for å hindre det de mente var gravskjending utført av den norske stat.¹ Høsten 1951 skulle alle de sovjetiske krigsgravene i Nord-Norge graves opp og flyttes til en ny krigskirkegård på Tjøtta på Helgeland. Aksjonen ble planlagt i stillhet av norske myndigheter og gjennomført i løpet av tre hektiske måneder. Sovjetiske lik ble lagt i asfaltimpregnerte sekker, lagret og fraktet med lastebil og båt, og til slutt gravlagt på nytt – med bulldosere.²

Kodenavnet for operasjonen var «Asfalb», og den har blitt stående som en ufølsom og makaber handling i norsk etterkrigshistorie. Noen av de tyngste innvendingene mot prosessen gikk på den symbolikken de sovjetiske krigsgravene stod for. Ved noen av kirkegårdene var det de lokale selv som hadde tatt initiativ til en verdig gravlegging av de sovjetiske fangene og vedlikehold av gravstedene.

Måten oppgravingen foregikk på, vakte sterke reaksjoner flere steder. Gravene i Mo i Rana var de siste som var igjen, etter at den samme jobben hadde blitt gjort over hele Nord-Norge denne høsten. Også i Narvik var det protester mot det som skjedde. Salten-distriktet hadde nesten tre ganger så mange krigsfanger og over 1500 flere graver enn kommunene Mo og Nord-Rana på andre siden av Saltfjellet. Likevel var ikke reaksjonene i nærheten av å ha det samme omfanget som i Rana-området eller Ofoten.

¹ Jacobsen 1988: 104

² Fjermers 2013: 80

Problemstillinger

Med utgangspunkt i tre steder i Nordland med egne lokalaviser, vil denne oppgaven ta sikte på å kartlegge og vurdere hvordan opinionen reagerte på hensikten med og gjennomføringen av flyttingen av de sovjetiske krigsgravene. Hovedfokuset vil ligge på Salten, men målet er å sammenligne reaksjonene med to andre områder hvor «Operasjon Asfalt» fant sted, Rana og Ofoten.

Hypotesen er at framstillingene av og reaksjonene på «Operasjon Asfalt» var ulik i de tre regionene, men også mellom avisene på samme sted. Både i Narvik, Mo i Rana og Bodø var det minst én avis som hadde forankring i arbeiderbevegelsen og én borgerlig presse. Hvordan dette gjorde utslag i deres omtale og dekning av saken, er et interessant tema som vil bli forsøkt belyst.

Avisenes rolle som opinionsskaper kan ha vært avgjørende for hvordan lokalbefolkningen stilte seg til hendelsene, men gjenspeilte de også lokalbefolkningen og andre involverte instansers respons? Kommunistene hadde som hovedmotstandere av oppgravingen en sentral rolle i den intensive perioden saken varte. Utbredelse og styrken til Norges kommunistiske parti (NKP) blir viktige premisser for diskusjonen. Det er et faktum at i to av kommunistbastionene i Nordland, Mo og Narvik, var det ulike dimensjoner på de lokales reaksjoner. Kun på ett av stedene fikk motstanden styrke nok til å stanse oppgravingen. Dette blir det også et mål å undersøke årsakene til.

Hovedproblemstillingen blir dermed:

- *Hvordan reagerte opinionen i Salten på flyttingen av de sovjetiske krigsgravene?*

Med følgende underproblemstillinger:

- *I hvilken grad og på hvilke måter var reaksjonene like og ulike på og mellom de forskjellige stedene?*
- *Hvorfor ville man – og lyktes med – å stanse «Operasjon Asfalt» i Rana, men ikke i Ofoten og Salten?*

Begreper og avgrensninger

Salten-regionen er i dag betegnelsen på alle kommunene mellom Helgeland og Ofoten, fra Meløy til og med Hamarøy. Hovedfokuset i denne oppgaven er av praktiske og faktiske årsaker avgrenset til Indre Salten og Bodø-området, det vil si det som er dagens Sørfold, Saltdal, Fauske og Bodø og det tidligere Bodin herred, som ble en del av Bodø kommune i 1968. Det var i disse områdene det befant seg totalt flest krigsfanger i Nordland under den tyske okkupasjonen av Norge, og hvor «Operasjon Asfalt» senere hadde et stort omfang. Kildene baserer seg både på aviser, kommunale arkiver og muntlige informanter, og for å ha en realistisk og kompakt ramme rundt prosjektet, måtte en slik geografisk avgrensning til.

1. 1 Kart over Salten-regionen (2014)³

Opinion defineres av Store norske leksikon (SNL) som «en befolknings oppfatninger om politikk og andre samfunnsspørsmål.» Når disse meningene kommer til offentlig uttrykk, gjennom for eksempel politiske valg, partiaktivitet og demonstrasjoner, snakker vi om en offentlig opinion. Innenfor opinionsforskningen bruker man ofte to kjennetegn for å beskrive en opinion: retning og intensitet. Det første går ut på hva folk mener om en spesifikk sak, og det andre på hvor sterke følelser man knytter til disse holdningene. En tendens er at hvis oppfatningene rundt en sak ikke ligger langt fra hverandre, «så er de følelser som knyttes til oppfatningene, nokså moderate.» Hvis holdningene derimot spriker og folk samler seg om ytterstandpunkter, knyttes det «sterkere lidenskaper» til oppfatningene.⁴ Jens Arup Seip setter også et skille mellom sentrale og perifere opinionsbærere. Perifere områder har mer inaktive opinioner, mens sentralt beliggende kretser er mer aktive. Poenget blir dermed at mulighetene for politisk innflytelse øker jo tettere man befinner seg den politiske eliten.⁵

Opinion menes i denne oppgaven både som befolkningens oppfatninger slik de kom til offentlig uttrykk, men også de reaksjonene som ikke kom til syne. Det betyr at pressen utgjør en

³ Kart hentet fra wikipedia.no

⁴ <http://snl.no/opinion>

⁵ Brustind 2005: 22

sentral del av det empiriske materialet, men at personlige beretninger og enkelte lokale arkiver brukes for å utfylle og eventuelt justere dette bildet. Dette er ingen snever pressehistorisk oppgave, men et forsøk på å fremstille flere lag av opinionsmeningen fra de som ble berørt av eller bemerket seg handlingene rundt «Operasjon Asfalt». Likevel vil pressen stå sentralt som formidler av opinion for mange.

Operasjonen hadde flere implikasjoner. Denne vinklingen avgrenser seg til reaksjonsmønsteret, men kommer likevel inn på de andre områdene, der det er nødvendig for sammenhengen. Det er et emne som forbindes med den kalde krigen, på grunn av dens diplomatiske og stormaktspolitiske sider, men også som et tema knyttet til okkupasjonen av Norge. Krigsfangenes rolle utgjorde en betydelig del av den andre verdenskrigs handlinger og historie, både i Norge og andre steder den pågikk. Selve bakgrunnen for aksjonen er også et emne i seg selv, her berøres omstendighetene kort. Hvordan selve operasjonen ble utført gis det korte glimt av, men det er heller ikke et hovedanliggende i denne konteksten. Et innblikk i begge momentene er likevel viktige premisser for å forstå en del av oppgavens resonnementer. Også etterdønningene fra «Operasjon Asfalt» er et viktig tema, dette blir kort behandlet som et element av saken.

Under 2. verdenskrig kom det krigsfanger til Norge fra minst 16 av de sovjetiske republikkene og selvstendige republikker, som falt inn under Sovjetunionen innflytelse.⁶ Mange lokale og avisene brukte i samtiden som regel benevnelsen «russerfange» eller «russer», men den offisielle og internasjonale holdningen da og i ettertid var at det dreide seg om sovjetborgere. Derfor er betegnelsen «sovjetisk» den formelt korrekte omtalen av nasjonaliteten og er det som brukes her, selv om ordet «russer» er beholdt i sitater og utdrag fra andre kilder.

Hvorfor skrive om «Operasjon Asfalt»? Det er flere gode argumenter for å benytte dette som tema for en masteroppgave. For det første er det et emne som har vært lite belyst og skrevet om, både generelt og i hvert fall i Salten-området. Det var her operasjonen hadde sitt største omfang, men den er minimalt beskrevet i lokalhistorielitteraturen. I tillegg er historikernes sedvanlige dilemma et element som spiller inn. Skal man få førstehånds kunnskap frem i lyset, er tiden i ferd med å renne ut også for det som skjedde tilbake i 1951.

Den manglende generelle oppmerksomheten rundt denne episoden er imidlertid i ferd med å bli endret, i det en bok om helheten av aksjonen ble gitt ut i april 2013. Den er riktig nok ikke skrevet av en historiker, og ingen rent historiefaglig undersøkelse ved noen norsk

⁶ Haugland 2008: 9

utdanningsinstitusjon er så langt gjort kun på «Operasjon Asfalt.»⁷ Denne masteroppgaven har også til hensikt å fungere som et tilskudd til forskningen på dette temaet.

Litteratur

Skjebnen til de sovjetiske krigsfangene på norsk jord, har fått en økt oppmerksomhet de siste årene. Flere hovedfags- og masteroppgaver i historie har vært levert med fokus på organisering, repatriering, arbeidsforhold og erindringen rundt dem i Norge. Gjennombruddet var Birgit Kochs hovedoppgave fra 1988.⁸ Bjørn Knutsens oppgave fra 2001 om erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge er også et viktig forskningsarbeid.⁹ Et annet eksempel er Ole Jacob Abrahams *Leonid Dnjeprskij alias «Nils»: norsk okkupasjonshistorie med sideblikk på sovjetisk okkupasjons- og krigserfaring: brokkekar frå ein sovjetborgars liv i det tysk-okkuperte Norge* fra Universitetet i Bergen, avlagt i 1999. Abraham gav i 2007 ut en bok om samme tema.

Av nyere norske bidrag kan nevnes Mari Olafson Lundemos *The causes of mortality of Soviet prisoners of war in German captivity in Norway 1941-1945*, fra University of Helsinki fra 2010. Man kommer heller ikke utenom Michael Stokkes grundige arbeid med å vise fram historien til de sivile sovjetiske og franske tvangsarbeiderne i Norge under okkupasjonen. Hans mastergradsoppgave ble avlagt ved Universitetet i Bergen i 2008.¹⁰ Stokke har som historiker ved Narviksenteret og gjennom andre engasjement utgitt flere bøker om tvangsarbeiderne og krigsfangenes historie, blant annet *Blod og tårer* fra 2010 i samarbeid med Atle Skarstein.

Nevnes bør også Magne Hauglands bok fra 2008, *Do svidanija – på gjensyn!* – en dokumentarbok som forteller om tidligere krigsfangers opplevelser under krigen og oppholdet i Norge. En grunnpilar i forskningen og litteraturen er likevel Marianne Neerland Soleims doktoravhandling fra 2004, som også kom ut i bokform i 2009.¹¹ Den tar for seg de sovjetiske krigsfangenes antall, organisering, arbeids- og leveforhold og repatrieringen etter krigens slutt. I en epilog beskrives i korthet hendelsene rundt «Operasjon Asfalt». Det samme gjelder Stian Bones, som i sin avhandling om Nord-Norge under den kalde krigen har med et avsnitt om vurderingene bak aksjonen.¹² Bones sin doktoravhandling har ellers fungert som en viktig innføring i etterretningstjenestens aktivitet og utbredelse i etterkrigsårene, samt til arbeiderpressens stilling i samme periode. Til utfyllende opplysninger om den kalde krigens

⁷ Eirik Traavik har skrevet en oppgave innen MSc Theory and History of International Relations, avlagt ved LSE i 2012, se delkapittelet under om litteraturen rundt «Operasjon Asfalt.»

⁸ De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945. Universitetet i Oslo, 1988.

⁹ Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge: en drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring. Universitetet i Bergen, 2001.

¹⁰ Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1941-1945. En sammenligning av arbeids- og leveforhold.

¹¹ *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-45. Antall, organisering og repatriering.*

¹² I oppdemmingens grenseland. Nord-Norge i den kalde krigen 1947-70. UiT, 2007. Side 80-81.

sammenheng med «Operasjon Asfalt» har også bind 5 av *Norsk utenrikspolitikkens historie*, utgitt mellom 1995 og 1997, kommet til nytte.

Asbjørn Jaklin i kaldkrigsboka *Isfront* (2009) og Einar Kr. Steffenak i *Russerfangene* (2008) har begge et kapittel hver som forteller hovedtrekkene rundt krigsgravsaken. Den mest fullstendige, om enn ikke uttømmende, artikkelen om aksjonen er Thor Helge Eidsaunes vel 25 sider lange tekst i Årbok for Rana fra 1999. Der gir han en oversikt over bakteppet for «Operasjon Asfalt» og om omtalen til et utvalg nordnorske aviser. Den inneholder også en del arkivreferanser og et innblikk i de etterretningsrapportene som angikk operasjonen, samt en del interessante synspunkter på sammenhengen mellom ulike sider av prosessen. Overskriften hans, «Kirkegårdskrigen 1951», henspiller på tittelen på kapittelet i Tor Jacobsens bok fra 1988 og radioprogrammet til NRK-journalisten Magne Lindholm fra 1996. En debatt i Rana mellom Jacobsen og historikerne Eidsaune og Hilde Gunn Slottemo for noen år siden, dreide seg om hvorvidt Jacobsens *Smeltingen* kunne regnes som en historiefaglig framstilling eller er mer i retning av en dokumentarroman, med betydelige fiktive innslag og henrivende narrative virkemidler.¹³ Mens Jacobsen anså boken sin som metodisk og historiefaglig korrekt, bifalt Eidsaune Slottemos syn og slo fast at Jacobsens bok inneholdt «informasjon som kan nyttiggjøres», men at forfatteren i beste fall kan kalles dokumentarist. Det er liten tvil om at Eidsaunes bidrag til historien om «Operasjon Asfalt» har blitt stående som den faglige framstillingen, mens *Smeltingen* nettopp blir gjengitt for å «kolorere og dramatisere». Det er også tilfellet i denne oppgaven, selv om også sistnevnte ved enkelte tilfeller har blitt brukt som belegg for relevante opplysninger til det som skjedde i Mo i Rana.

Våren 2013 gav journalist og forfatter Halvor Fjermeros ut *Med lik i lasten*, den første samlede framstillingen av «Operasjon Asfalt» i bokform. Som han sier i innledningen var utgangspunktet hans for å skrive om operasjonen alle de «sjøfolk, gravere, laste- og lossearbeidere og mennesker på landjorda som deltok i eller observerte oppgraving og frakting av likene».¹⁴ Boken forteller både om planleggingen og gjennomføringen av aksjonen, og drar inn den kalde krigen og erindringen om krigsfangene og krigsgravene de siste tiårene. *Med lik i lasten* utgjør en verdifull kilde, som en ramme rundt aksjonens totale bilde, og inneholder unike beretninger fra noen av de som var med på arbeidet.

Den første masteroppgaven som er skrevet om «Operasjon Asfalt», ble avlagt i 2012 ved London School of Economics av norske Eirik Brodtkorp Traavik. Den tar i hovedsak for seg den diplomatiske skjærmysselen mellom Norge og Sovjetunionen, som fant sted høsten 1951. Den viser også hovedlinjene i planleggingen av aksjonen, og er godt dokumentert gjennom referanser

¹³ Leserinnlegg av Thor Helge Eidsaune i Rana Blad 30.10.2007:

¹⁴ Fjermeros 2013: 5

til Krigsgravtjenestens papirer og departementsarkiver. Den internasjonale interessen rundt «Operasjon Asfalt» virker ellers ikke å være spesielt stor. Én bidragsyter til historiografien rundt saken er russeren Alexander Kan, som i boken *Naboskap under kald krig og perestrojka* berører temaet.

Ellers finnes det spredte årboksartikler, blant annet i Saltdalsboka for 1986 hvor Arild Steen Ellefsen skrev om repatrieringen fra Saltdal og om Hestbrinken krigskirkegård. Der kommer han inn på oppgravningen av de sovjetiske likene på Storjord like sør for Rognan. I Årbok for Sørfold fra 1991 nevnes Tjøtta og sovjetiske gravsteder i en artikkel av Trond Raaum om polske krigsfanger i kommunen. Også mer generell lokalhistorie har vært benyttet, blant annet Hilde Gunn Slottemos Rana-historie *Malm, makt og mennesker* fra 2007, som omtaler «Operasjon Asfalt» over tre sider. Ellers er det svært lite lokalhistorielitteratur å finne om denne hendelsen. Et tysk tilskudd til den lokale krigshistorien i spesielt Salten, er nedtegnelsene til den tyske soldaten Johannes Martin Hennig, som tjenestegjorde i Nordland det siste drøye året av krigstiden. Hans dagbok viser noe av de tyske soldatenes opplevelser og han skildrer både frustrasjoner, gleder og sorger. Den ble utgitt som bok i nynorsk oversettelse på Samlaget i 2002.

En kilde som virker noe oversett i framstillingene av «Operasjon Asfalt» de siste årene, er Dag Ingemar Børresens arbeid med NKPs historie i Helgeland og Salten. Hans hovedfagsoppgave fra 1997 ble utgitt i en revidert og utvidet versjon to år senere, som en del av Mo i Rana-prosjektet ved NTNU. *Vi vil oss et land* er en gjennomgang av virksomheten til kommunistpartiets avdeling i Helgeland og Salten distrikt mellom 1945 og 1960, og kommer også inn på «Operasjon Asfalt.» Børresen viser tydelig hvordan NKPs partilag på Mo lå i strid med resten av partiet, men dette er i svært liten grad diskutert hos hverken Eidsaune, Fjermeros eller andre som har sett på saken. Børresens publikasjoner bør trekkes veksler på i diskusjonen om kommunistenes rolle rundt «Operasjon Asfalt.»

Avisene er en sentral del av oppgaven og de siste årene har det vært produsert flere pressehistoriske verk. En del hovedfags- og masteroppgaver med aviser som hovedkilde har også vært gjort, blant dem Jan-Tore Bergheis oppgave *Russland i norske presse* om hovedstadsavisene i perioden 1880-1905. Et nært beslektet emne, men med et mer nordnorsk perspektiv, er Lene Sofie Brustinds *Nordnorske holdninger til Russland. En studie av Nordlys' og Finnmarkens dekning av Russland i perioden 1900-1918*, fra Universitetet i Tromsø fra 2005. Disse oppgavene har gitt nyttige innblikk i hvordan slike fremstillinger bygges opp og hvordan pressens produksjon kan presenteres.

Kilder, teori og metode

Denne masteroppgaven er bygd opp rundt et relativt kompakt tema, men likevel et variert kildemateriale. For å skaffe til veie den nødvendige kunnskapen har ulike forskningsmetoder blitt tatt i bruk. Avismaterialet kombinerer det kvantitative med det kvalitative, fordi man «teller og tolker nokså parallelt».¹⁵ Den kvalitative tilnærmingen viser seg først og fremst i arbeidet med arkiver og muntlige kilder. Siden temaet i seg selv er så konkret, har jeg kunnet gå rett på sak både i dokumentsamlinger og til folk som det var mer trolig satt på informasjon enn andre.

Den mest vitenskapelige tilnærmingen har ligget i utvelgelsen av stoff og tolkningen av empiri. Saken har mange sider og å lage en samlet formidling med tanke på å utforske problemstillingen, har også medført et betydelig komparativt element.

Aviser

Avisene ligger i utgangspunktet i grenseland for å bli ansett som primærkilder. Umberto Eco virker å helle mot at de er sekundære kilder hvorfra man kan «innhente forskjellige synspunkter og kritiske uttalelser.»¹⁶ Likevel er det grunn til å tro at de noen ganger vil være primærkilder, for eksempel når de har intervjuet noen aktører og gjengir uttalelser fra dem som ikke finnes andre steder. Andre ganger er avisene sekundærkilder, som når de gjengir hovedinnholdet i en stortingsmelding. I denne sammenhengen er avisene et av hovedobjektene for undersøkelsen og blir dermed primærkilder i kraft av seg selv. Hallvard Tjelmeland nevner at det på mange måter også er vanskelig å skille mellom avisene som kilder og muntlige kilder. En forskjell er at den muntlige informasjonen i det ene tilfellet blir skrevet ned av en journalist, og er samtidig, mens muntlige kilder i historiefaglig sammenheng blir samlet inn av historikeren og blir gjort i ettertid.¹⁷

Avisene blir benyttet både som beretninger om samfunnet de var del av og som levninger som forteller om situasjonen de oppstod i. Det er det kilden sier og ikke nødvendigvis hvor den har det fra, som er relevant, når det gjelder beretninger. Imidlertid er dens rolle som levning vesentlig, fordi den sier noe utover seg selv og om bakgrunnen. Mye av fokuset i denne oppgaven ligger i feltet mellom oppfatning og handling, og da må begge disse egenskapene ved avisene vurderes – både hva de skrev og hvorfor de skrev det.

Aviser som historisk kilde fikk en økende oppmerksomhet fra 1960-tallet, og på 2000-tallet ble det for alvor utgitt pressehistoriske verk i større skala i Norge. I 2002 og 2010 kom det bøker som fokuserte på den nasjonale avishistorien, med *Norsk pressehistorie* fra Samlaget av Lars Arve Røssland, Rune Ottosen og Helge Østbye og firebindsverket *Norsk presses historie* fra

¹⁵ Kjeldstadli 1999: 183

¹⁶ Eco 2010: 90

¹⁷ Tjelmeland 2003: 3

Universitetsforlaget med mange bidragsyttere og Hans Fredrik Dahl som hovedredaktør. Også enkelte mediehus har fått sin fortid oppsummert og analysert det siste tiåret, blant disse avisen Nordlys i Tromsø (*En flammende budbringer*, 2002) og Bodøpressen med *Start pressen!* fra 2012.

«Avisene har tatt tidas puls», har Hallvard Tjelmeland, en av nestorene innen pressehistorisk forskning i Norge, sagt.¹⁸ Avisene er en kollektiv arena, som når ut til store deler av folket. De representerer unike kanaler inn i samtiden og viser hva man var opptatt av på et gitt tidspunkt. Tross sin velegnethet til historiske studier, kommer de også med noen forskningsmessige risikoer. Dansken H. P. Clausen har understreket at avisene har til hensikt å påvirke leserne. Derfor er ikke historikeren alltid i stand til å avgjøre når pressen reflekterer en mening og når den er opphavet til denne meningen.¹⁹ I tillegg var mange aviser fram til 1980-årene rene partiaviser, og kunne derfor bli påvirket av redaksjonenes politiske agenda. Mange vurderinger må derfor gjøres i en analyse av pressens dekning av et sakskompleks. Hvordan er saken vinklet? Hva blir inkludert og hva blir utelatt? Hvordan er stoffet presentert? Det er derfor viktig også å skille reportasjer fra kommentarer, kjensgjerninger fra betraktninger.

Å lese gjennom aviser er tidkrevende arbeid, men tidsrommet det her er snakk om er ganske avgrenset. De to avisene som ble utgitt i Bodø i 1951, var Nordlandsposten (partipolitisk tilknyttet Høyre) og arbeiderpartipressen Nordlands Framtid. Disse avisenes årganger finnes på mikrofilm på Bodø folkebibliotek, hvor tilgangen er lett og lagringsmåtene av digitale utklipp enkle. Den Narvik-baserte kommunistpressen Nordland Arbeiderblad er også gjennomlest, mens fremstillingene av avisene i Mo i Rana og annen presse baserer seg på det som allerede er skrevet. Her kommer først og fremst Thor Helge Eidsaunes gjennomgang av Rana Blad i Mo i Rana inn som viktig, men også Tor Jacobsen i *Smeltedigelen* og Halvor Fjermeros i *Med lik i lasten* gir innblikk i flere avisers dekning. Den eneste som så langt har gjort systematiske undersøkelser i hovedstadspressen, er historiker Bjørn Westlie ved Høgskolen i Oslo og Akershus. Som et forarbeid til en bok om den norske pressens bevissthet rundt krigsfangenes skjebne, har han blant annet gått gjennom Verdens Gang og Aftenposten for høsten 1951. Dette er imidlertid i skrivende stund et uferdig arbeid, og selv om det foreliggende materialet har vært til nytte, er ikke riksavisenes dekning prioritert.²⁰

I utvalget av aviser, var det flere som av kapasitetshensyn og forskningsøkonomiske vurderinger ble tilsidesatt. Gjengivelsene av holdningene til Fremover i Narvik er basert på andres resymeer og beskrivelser, men også utdrag fra andre aviser, som Nordlands Framtid og Nordland Arbeiderblad. I kjerneområdet Salten var det også en tredje avis i tillegg til de to konkurrentene i

¹⁸ Tjelmeland 2003.

¹⁹ H.P. Clausen 1962: 5

²⁰ Bjørn Westlie: Bidrag til arbeidsgruppen for Mediehistorie ved Norsk Medieforskerlags konferanse i Kristiansund 18.-19. oktober 2012.

Bodø, men den kom ut på Fauske og var et Bondeparti-organ, som politisk befant seg litt på siden av sakens konfliktakse. Den ble derfor utelatt fra undersøkelsen.

Underveis i oppgaven oppgis det ikke referanser for hvert avisoppslag som er beskrevet. Det ville tatt for mye plass og siden avis og datoer framgår av hovedteksten, er dette valgt bort.

Arkiver

Spredte arkiver er gjennomgått. Dette gjelder først og fremst lokale kommunearkiver for Salten. Formannskaps- og kommunestyreprotokollene for Bodø, Bodin, Sørfold, Fauske og Saltdal er gjennomgått, kun i de to sistnevnte var det relevante saker som var tatt opp. Sporadiske søk i menighetsarkiver har vært gjort, men for Bodø og Bodins del er disse delvis uordnete og tidspress har gjort det vanskelig å få gått gjennom alle mulighetene. En del relevant korrespondanse dukket opp i arkivene på menighetskontoret i Sørfold, og Halvor Fjermeros har funnet frem til en interessant rapport fra sognepresten i Saltdal med tilknytning til saken. Å gjøre søk i avisenes egne arkiver, i første rekke Nordlands Framtid, ble vurdert, men antydninger fra de som allerede har studert disse dokumentene indikerer at dette kanskje ville være nytteløst og det ble derfor ikke prioritert.²¹

Noen relevante papirer fra Narvik kommune og Norsk Arbeiderpresses arkiver har jeg fått kopier av fra Steinar Aas ved Universitetet i Nordland. Lister fra Krigsgravtjenestens dokumenter ved Riksarkivet har Michael Stokke ved Narviksenteret oversendt. Andre arkivreferanser er hentet fra litteraturen rundt «Operasjon Asfalt». Dette gjelder i hovedsak Krigsgravtjenestens øvrige arkiver, som er grundig gjennomgått av andre, som Eirik Traavik, Halvor Fjermeros og Thor Helge Eidsaune. Der informasjon fra disse arkivene er brukt, er det derfor av forskningsøkonomiske hensyn basert på andres primærforskning.

Muntlige kilder

En av de mer kompliserte og utfordrende sidene ved arbeidet med denne masteroppgaven, har vært å finne muntlige kilder med personlig erfaring med «Operasjon Asfalt.» Å finne noen som var med på selve oppgravingen i Salten lot seg ikke gjøre, og å finne noen med direkte opplevelser med saken var egentlig et oppgitt søk helt inn på «overtid».

Over 60 år er lang tid å huske på og mange av de som har noe å fortelle, lever ikke lenger. Da er de som var nært disse personene en mulighet, og både barn av potensielle gravere og kamerater av en som helt sikkert deltok i oppgravingsarbeidet har fortalt det de vet – beklageligvis er ikke det så veldig mye. Da har det mest nærliggende vært å oppsøke de som ikke

²¹ Bl.a. Stian Bones kan ikke huske å ha kommet over noe relevant i sine studier av dette arkivet. Opplyst i e-post oktober 2013.

hadde direkte berøring med arbeidet, de som var vitner til oppgravingen og som i det minste husker at noe foregikk på de mange kirkegårdene. Det innebærer at mange som den gang var unge står som representanter for reaksjonene blant «vanlige folk». Det kildekritiske aspektet ved dette har vært nøye gjennomgått og flere runder har vært gått med de viktigste informantene. Det har vist seg å være viktig for å unngå feilaktig informasjon.

De muntlige kildene er i utgangspunktet tatt i bruk for å utfylle det skriftlige kildematerialet, og som Kjeldstadli påpeker er de en inngang til innlevelse, til å forstå stemningen og oppfatningen til folk.²² Selv om det er snakk om et langt tidsrom og god tid til å glemme, tilfører dette materialet en dimensjon til atmosfæren som de skriftlige kildene ikke når opp til med samme tyngde og nyanse. Et sentralt argument for å bruke muntlige kilder i denne sammenhengen, er jo at de ikke brukes for å fortelle *hva* som skjedde – de historiske opplysningene finnes andre steder og i det skriftlige materialet. Muntlige informanter formidler *opplevelsene*, og til det er de den mest pålitelige kilden. Den kanskje viktigste grunnen for å bruke muntlige kilders beretninger er jo nettopp at tidsvitner kan gi opplysninger som ikke finnes andre steder.²³

De muntlige kildenes erindringer ligger sammen med arkivenes tale og det noe bredere avismaterialet til grunn for en sammenligning både mellom de ulike kildekategoriernes innhold og mellom reaksjonene på de ulike stedene oppgaven går nærmere inn på. Komparasjon er et meget anvendelig metodologisk grep, som gir anledning til å dra sikrere konklusjoner. Komparativ metode går ut på å sammenligne to ulike utviklingsløp og lete etter likhetene og ulikhetene mellom dem.²⁴ Her er komparasjon brukt med det som Kjeldstadli kaller «et heuristisk, kunnskapssøkende formål» - som en metode for å finne ut «*hvorfor* det er slik».²⁵

Minnekultur og erindring

Erindring er ikke bare et stikkord for muntlige kilders pålitelighet, men også for mye av den historiske debatten rundt ethvert historisk tema – og i Norge spesielt i forbindelse med ettertidens framstillinger av den tyske okkupasjonen mellom 1940 og 1945. Et erindringsperspektiv på «Operasjon Asfalt» ligger utenfor rammen av denne oppgaven, men noen av begrepene som ligger innenfor denne delen av historiefaget, som knytter seg til selve minnet som fenomen, har relevans som forklaringsmoment.

²² Kjeldstadli 1999: 194

²³ Kjeldstadli 1999: 195

²⁴ Kjeldstadli 1988: 437

²⁵ Kjeldstadli 1988: 438

I følge folkloristen Anne Eriksen finnes det en nasjonal grunnfortelling, en kollektiv erindring som har skapt et bilde av hvordan det var i Norge under krigen.²⁶ En slik grunnfortelling er med på å bygge opp identitet i et samfunn, og opprettholdes gjennom det som kalles kollektivtradisjon. Inn under dette kommer minnearenaer som museer og minnesmerker.²⁷

Marianne Neerland Soleim skriver at «museumsutstillinger, minnesmerker, minnemarkeringer og andre erindringssteder, er viktige bidrag i erindringen om de sovjetiske krigsfangene i Norge.»²⁸ Påstanden fra erindringshistorikere som Neerland Soleim er at man ikke har klart å skape en arena for den kollektive erindringen rundt krigsfangene, som er avhengig av nettopp gjenstander og erindringssteder.²⁹ Konklusjonen er dermed at mangelen på minnesmerker og flyttingen av krigsgravene har bidratt til å marginalisere minnet om krigsfangene.³⁰ Spørsmålet blir hvilken rolle «Operasjon Asfalt» egentlig spilte i denne utviklingen. Selv om dette ikke er et hovedtema for denne oppgaven, vil jeg komme inn på det mot slutten.

Disposisjon

Første del av denne oppgaven er et bakgrunnskapittel, en prolog som legger fram de historiske omstendighetene forut for «Operasjon Asfalt». Døden i fangenskap ble skjebnen for mange av de tusenvis av sovjetiske krigsfanger som kom til Norge under den tyske okkupasjonen, og en kort rekapitulering av deres historie er av flere grunner nødvendig. Også prosessen fram mot selve «Operasjon Asfalt» trenger en kort gjennomgang, og inkluderer kald krig og internasjonale konjunkturer.

Kapittel 3 er en relativt grundig gjennomgang og diskusjon av Salten-avisenes dekning av saken. Dette er det geografiske kjerneområdet i oppgaven og avisene er hovedingrediensen i datagrunnlaget. Kapittel 4 tar for seg det samme området, men fokuserer på det de ulike arkivene og muntlige kildene forteller, som ikke nødvendigvis kom fram i pressens omtale. I kapittel 5 blir reaksjonene i Salten forsøkt sammenlignet med det som skjedde i Rana og Ofoten, med utgangspunkt i byene Mo og Narvik, for å finne ut i hvilken grad og på hvilke måter reaksjonene var like og ulike – og forsøke å forklare hvorfor.

Kapittel 6 fokuserer på den rollen «Operasjon Asfalt» har spilt i bevisstheten og minnet rundt de sovjetiske krigsfangene.

²⁶ Eriksen 1995: 10

²⁷ Haukland 2010: 3

²⁸ Neerland Soleim 2009: 366

²⁹ Neerland Soleim 2009: 369

³⁰ Westlie 2012: 3

KAPITTEL 2

Bakgrunn

«En ualminnelig vemmelig sak»

- Carl J. Hambro³¹

Sovjetiske krigsfanger i Norge

22. juni 1941 iverksatte Hitler «Operasjon Barbarossa» og Tyskland gikk til angrep på Sovjetunionen. Tyskernes raske fremmarsj gav dem et stort antall østeuropeiske, og fremfor alt sovjetiske, krigsfanger. Bare etter kampene om Minsk i Hviterussland i slutten av juni ble det tatt til fange 290 000 soldater fra Den røde armé.³² I løpet av den første høsten tok tyskerne et enormt antall krigsfanger, totalt i løpet av krigen økte dette til nærmere seks millioner. Av disse omkom rundt 3 400 000.³³

I utgangspunktet forelå det ingen planer fra Hitler om å benytte sovjetiske krigsfangers arbeidskraft i det tyske riket, men krigsøkonomien og de storstilte byggeprosjektene som ble satt i gang, blant annet i Norge, gjorde tyskerne avhengige av den. Totalt benyttet Nazi-Tyskland seg av mer enn 13 millioner krigsfanger i krigsinnsatsen.³⁴

Fra 1941 til 1945 kom det rundt 100 000 sovjetiske krigsfanger til Norge. De aller fleste var soldater fra Den røde armé, men det var også sivile tvangsarbeidere – «Ostarbeiter» – og frivillige flyktninger, som hadde fulgt med den tyske hæren for å unngå å bli sendt tilbake til Stalin. Marianne Neerland Soleim bruker «krigsfanger» som en fellesbenevnelse, mens Michael Stokke er opptatt av å skille mellom sovjetiske *krigsfanger* og sovjetiske *sivile* tvangsarbeidere, hvor han henholdsvis bruker tallene 93 000 og 7 000.³⁵ Tallet på de sovjetiske sivile som kom frivillig til Norge, begrenset seg til under 100 personer og er dermed ikke gitt en egen kategori.

I Norge ble krigsfangene spredt over nærmere 500 fangeleirer, og flertallet ble sendt til de tre nordligste fylkene hvor tyskerne satte i gang store byggeprosjekter som Nordlandsbanen, Riksvei 50 [E6], flere flyplasser og festninger langs kysten. En del av de sivile tvangsarbeiderne ble også kommandert til å arbeide ved aluminiumsfabrikker og frossenfiletfabrikker. I tillegg til sovjetere, var det også jugoslaviske og polske krigsfanger i Norge, og over 15 000 sivile arbeidere fra en rekke andre land i Europa.³⁶

³¹ Eriksen og Pharo 1997: 64

³² Utvik 2012: 3 etter Roberts 2010: 155

³³ Stokke 2010: 21

³⁴ Stokke 2008: 13

³⁵ Neerland Soleim 2009: 8. Stokke 2008: 5

³⁶ Stokke 2008: 5

De sovjetiske krigsfangene var langt nede på rangstigen i nazistenes rasesyn og levde under kummerlige forhold hele krigstiden.³⁷ De fikk marginale matrasjoner, manglet ordentlig påkledning, lå stuert sammen i trange brakker og ble ansett som slaver, som ofte ble utsatt for mishandling og henrettelser. Sovjetunionen hadde ikke underskrevet Genève-konvensjonen av 1929, derfor mente tyskerne at de ikke måtte behandle disse krigsfangene etter de internasjonale retningslinjene.³⁸ Samtidig hjalp det ikke fangenes situasjon at Overkommandoen i Den røde armé gjennom Ordre 270 av 16. august 1941, slo fast at sovjetiske soldater i krigsfangenskap ble regnet som forrædere.³⁹ Det var sovjetiske myndigheters oppfatning at de som var blitt tatt som krigsfanger hadde satt seg utenfor samfunnet, og ikke fortjente at fedrelandet var opptatt av deres skjebne.⁴⁰ De var ansett som underlegne fra begge sider, hatet av nazistene og stemplet som landssvikere av sine egne.

Ved frigjøringen av Norge var det mange oppgaver som skulle løses, og de mange leirene og det høye antallet krigsfanger i landet var en stor utfordring. Som en del av Jalta-forhandlingene mellom de allierte i februar 1945, ble det inngått avtaler mellom vestmaktene og Sovjetunionen om hvordan repatrieringen av sovjetiske krigsfanger skulle foregå. I både den britiske regjeringen og de amerikanske myndighetene var det tvil om hvordan man skulle håndtere tilbakeføringen, da man var klar over Stalins holdninger til sovjetiske krigsfanger og den uvisse skjebnen som ventet mange av dem ved hjemkomsten. Det var også spørsmål om hvem som skulle regnes som sovjetiske borgere, siden Sovjetunionen hadde utvidet sine grenser etter krigsutbruddet i 1939. Likevel endte de med å godta en repatriering av alle frigjorte borgere fra sovjetisk styrte områder.⁴¹

I Norge var det briten Andrew Thorne som var sjef for de samlede allierte styrker, og som 10. juni 1945 undertegnet en avtale med sovjetgeneral Ratov om hjemsendelsen av de sovjetiske krigsfangene på norsk jord. Blant punktene i avtalen stod det at befridde sovjetborgere skulle i egne leire og være adskilt fra tyskere, at sovjetiske repatrieringsrepresentanter øyeblikkelig skulle få adgang til leirene, at intern administrasjon og disiplin skulle organiseres av sovjetborgerne i formasjoner og grupper under sovjetisk lov og at fangene kunne sysselsettes inntil repatrieringen fant sted. Det skulle inngås tilleggsavtaler om når og hvordan tilbakesendelsen skulle gjennomføres, og alle parter skulle samarbeide om å identifisere sovjetborgerne.⁴²

³⁷ Stokke 2010: 161

³⁸ Stokke 2010: 161

³⁹ Abraham 2009: 301

⁴⁰ Neerland Soleim 2009: 240

⁴¹ Steffenak 2002: 169

⁴² Steffenak 2002: 170

Repatrieringen begynte for alvor midtveis i juni. Transporten skulle dels foregå med tog fra Narvik, Trondheim og Oslo, via Sverige og båt til Finland, eller sjøveien til Murmansk fra havner i Mosjøen, Mo, Bodø og Tromsø.⁴³ Fra Narvik ble det sendt totalt 12 800 sovjetiske eks-fanger med tog til Luleå i tidsrommet 18.-29. juni. Dit ankom det også den påfølgende uken nye 4724 fra Salten-distriktet, og mange fra andre steder. 29. juli 1945 kunne Thorne skrive til den nyutnevnte norske forsvarssjefen, Otto Ruge, at «evakueringen av de sovjetiske ex-krigsfangene» nesten var over og at kun 300 gjenstod.⁴⁴ Til sammen ble det repatriert 84 069 frigitte sovjetiske krigsfanger fra Norge til Sovjetunionen.⁴⁵

Den rådende oppfatningen om at sovjetsoldatene i store antall ble henrettet eller deportert til straffarbeid etter repatrieringen til hjemlandet, har endret seg de siste årene. Etter at både sovjetiske og andre historikere fikk tilgang til de sovjetiske arkivene rundt 1990, har man nyansert dette bildet.⁴⁶ «Mottakelsen av krigsfangene var ikke fullt så dramatisk som vestlige forfattere og ulike «øyenvitner» har beskrevet den», som Marianne Neerland Soleim skriver.⁴⁷ De fleste krigsfangene ble i prinsippet benådet av Stalin ved et amnesti, som ble gitt etter den tyske kapitulasjonen i mai 1945.⁴⁸ Dette gjaldt imidlertid ikke mange av offiserene og de sovjetiske overløperne, de som kjempet på tysk side i den siste fasen av krigen. Mange tjenestegjorde for nazistene under ledelse av generalløytnant og tidligere sovjetisk offiser, Andrej Andrejevitsj Vlasov, men de fleste i andre hjelpegrupper på østfronten. Denne gruppen utgjorde over en million sovjetsoldater, og disse ble trolig brukt som tvangsarbeidere i Sibir en lang periode etter krigen.⁴⁹ Vlasov selv og flere av hans generaler ble henrettet i 1946.⁵⁰

Fangeleirer i Nordland

Den tyske militære øverstkommanderende i Norge, general Nicolaus von Falkenhorst, krevde 145 000 krigsfanger for å gjennomføre Hitlers planer om å fullføre Nordlandsbanen helt til Kirkenes i løpet av 1945. Han fikk ikke innvilget det ønskede antallet, og i løpet av 1943 konsentrerte tyskerne seg om å intensivere arbeidet på strekningen fra Mo i Rana til Tysfjord.⁵¹

⁴³ Neerland Soleim 2009: 280

⁴⁴ Steffenak 2002: 162

⁴⁵ Neerland Soleim 2009: 281

⁴⁶ Einar Kr. Steffenak er en som har fått kritikk for ikke å ha fått med seg denne nyanseringen i boken *Russerfangene* fra 2008, blant annet i Ole Kristian Grimnes' bokmelding i Historisk tidsskrift 4/2008 og Ole Jacob Abrahams artikkel i samme tidsskrift, 2/2009.

⁴⁷ Neerland Soleim 2008: 515

⁴⁸ Abraham 2009: 302

⁴⁹ Abraham 2009: 298 og 301 og Westerlund 2008: 14

⁵⁰ SNL: http://snl.no/Andrej_Andrejevitsj_Vlasov

⁵¹ Thjøemoe 2013: 84

Det er ikke noe sikkert tall på hvor mange fangeleirer som var i bruk under okkupasjonen, men ved krigens slutt var det rundt 115 fangeleirer med sovjetiske krigsfanger i Nordland.⁵² Noen leirer ble forlatt når arbeidet med Nordlandsbanen var ferdig, og nye kom til. Fanger ble også overført til andre leirer etter hvert som arbeidet flyttet seg.⁵³ Blant annet var flere såkalte arbeidsbataljoner opprinnelig stasjonert i Bodø våren 1945 plassert ved eller langs jernbanetraseen i Indre Salten eller Indre Helgeland.⁵⁴ Disse bestod hovedsakelig av krigsfanger.

Hovedtyngden av leirene lå mellom Rana og Narvik.⁵⁵ Disse var delt i to hovedtyper, en for krigsfanger hvor behandlingen var ekstra hard, og den andre var for de sivile tvangsarbeiderne.⁵⁶ De sovjetiske sivile arbeiderne hadde i prinsippet lønn og en del større handlefriheter i forhold til krigsfangene.⁵⁷ Med bakgrunn i den nazistiske raseideologien ble likevel de sovjetiske i mange sammenhenger diskriminert i forhold til franske sivile tvangsarbeidere, slik Michael Stokke peker på i sin sammenligning mellom de to gruppene.⁵⁸

«Fornedrelse, umenneskelig slit, sult og død skulle prege tilværelsen til de sovjetiske krigsfangene som ble tvangssendt til Norge», skriver Marianne Neerland Soleim.⁵⁹ Dette gjaldt for alle gruppene av sovjetere, men fra januar 1945 fikk de sivile tvangsarbeiderne litt bedre behandling, etter press fra deler av industrien og det stadig økende behovet for effektiv arbeidskraft.⁶⁰ Blant annet kunne de nå søke om inntil seks dagers ferie.⁶¹

Major Leiv Kreyberg fikk 11. mai 1945 ansvaret for alle fangeleirene for alle allierte krigsfanger i Nordland fylke. Hans mandat var å organisere leirene, skaffe vakthold og sørge for forpleining og krigsfangenenes helse.⁶² I en rapport fra overlege S. Frostad i Saltdal stod det om tilstanden i leirene: «Situasjonen var i de russiske fangeleire overalt elendig med hensyn på boligforhold og bekledning. Fangene var utmagret, og bar tydelig preg av underernæring. Sykeligheten og dødeligheten har vært stor.»⁶³ Også i de første dagene etter frigjøringen døde mange av de nå frigjorte fangene av svakhet og sykdom. Tross det høye antallet pasienter og fangeleirer, gikk arbeidet så godt som man bare kunne håpet på. En mer normal tilværelse var

⁵² Anslag fra Michael Stokke i mail februar 2013

⁵³ Slottemo 2007: 250

⁵⁴ Aas 2014. Upublisert manus, Bodøs historie, bind 3.

⁵⁵ Utvik 2012: 5

⁵⁶ Thjømøe 2013: 84

⁵⁷ Stokke 2008: 55

⁵⁸ Stokke 2008: 105

⁵⁹ Neerland Soleim 2009: 8

⁶⁰ Stokke 2010: 179

⁶¹ Stokke 2008: 54

⁶² Kreyberg 1946: 11

⁶³ Kreyberg 1946: 13

snart i ferd med å etablere seg. «Vi så arrogansens undergang og de fortryktes gjenreisning», noterte Kreyberg om framgangen.⁶⁴

Bare i Saltdal kommune var det 16 fangeleirer med rundt 8500 sovjetiske fanger ved frigjøringen i 1945. Fauske hadde to fangeleirer med til sammen 783 fanger, og nabokommunen Sørfold hadde 6086 krigsfanger fordelt på 13-14 leirer. De tre kommunene i Indre Salten hadde dermed rundt 15 000 av de sovjetiske krigsfangene i Nordland. I Ofoten-kommunene Narvik og Ankenes med tettstedet Beisfjord, var det til sammen 30 fangeleirer med noe over 2000 fanger ved inngangen til april 1945. For Rana var de tilsvarende tallene 18 og 4200. I Bodø-området var det ni leirer med 930 sovjetiske krigsfanger, og i tillegg fire leirer for de som var i Ergänzungsdienst, en hjelpetjeneste. Statusen var at de var fortsatt sovjetiske krigsfanger, men de fikk mat som tyske soldater og bodde for seg selv. Totalt i Nordland var det cirka 28 000 sovjetiske krigsfanger, over halvparten i Indre Salten, og noen få leirer med jugoslaviske og polske fanger.⁶⁵

Sovjetiske krigsgraver i Nordland

Om lag 13 % av de sovjetiske krigsfangene i Norge døde her under den tyske okkupasjonen.⁶⁶ De ble gravlagt i nærheten av de mange fangeleirene, på krigskirkegårder og på menighetskirkegårder, men like gjerne i myrlendte fjellterreng. Mortaliteten varierte sterkt i fangeleirene, men noen steder i Nord-Norge var dødeligheten svært høy.⁶⁷ Tyskerne hadde begravd mange av de døde fangene i massegraver uten å identifisere dem, og arbeidet med en «tilfredsstillende gravlegging» startet mange steder rett etter frigjøringen. Med det mente man først og fremst at de døde ble samlet og ikke lå spredt.⁶⁸

I Saltdal var det krigsfanger gravlagt ved nesten hver eneste fangeleir i kommunen.⁶⁹ De fleste sovjetiske likene ble sommeren 1945 flyttet til Hestbrinken på Storjord, som på dette tidspunktet ble den nest største sovjetiske krigskirkegården i Nord-Norge med 693 lik. Kun Høybuktnmoen i Sør-Varanger var større med over 1500 døde. Det var de gjenværende tyske soldatene som mange steder fikk arbeidet med å grave opp og frakte de døde.

Sogneprest Vågdal skrev i en rapport om arbeidet:

⁶⁴ Kreyberg 1946: 27

⁶⁵ Tallene varierer noe fra kilde til kilde (Tyske oversikter, Nordlandsmuseet, Narviksenteret, lokalhistoriske artikler) men siden det er de døde og ikke de levende som er objektet for denne oppgaven, følges ikke denne problematikken opp her. Anslaget som er brukt er hentet fra tallmateriale jeg har fått fra Michael Stokke ved Narviksenteret.

⁶⁶ Tallet inkluderer skipstragediene «Rigel» og «Palatia». Ut fra de som døde på landjorda er tallet noe lavere, rundt 10%.

⁶⁷ Neerland Soleim 2009: 96

⁶⁸ Storteig 2006: 20

⁶⁹ Ellefsen 1986: 117

Vi har planlagt to store gravplasser, ein ved Storjord, ca. 40 km fra Rognan, og ein i Botn, innst i fjorden, ca. 4 km frå Rognan. Til den ved Storjord skal vi samle lik frå alle gravplassane på Saltfjellet til om lag midt i bygda. [...] Eit nifst og uhyggjeleg arbeid er det, men ein har då likevel den glede at ein soleis får gjere desse menneskje den siste teneste og føre deira jordiske etterleivder i kristna jord.⁷⁰

Vågdals beskrivelse antyder også flere motiver for samlingen av gravene fredsvåren. Man følte en viss forpliktelse til å gjenreise deres verdighet, de sovjetiske levningene skulle begraves i innvidd jord. Sammen med det lå det også en grunnleggende respekt for de lidelsene de døde hadde vært gjennom, slik major Kreyberg merket seg: «Under hele krigen hadde befolkningen i disse distrikter sett [...] de fillete, sultne og elendige krigsfanger. [...] Befolkningen hadde derfor en levende sympati for de mishandlede allierte fanger [...] og på forskjellig vis vist dem at de var deres venner.»⁷¹

I Saltdal kommunes fotoarkiv ligger det bilder fra oppgravingen på Langset i 1945. De vitner om et grotesk arbeid. Fra «Operasjon Asfalt» seks år senere finnes det praktisk talt ikke slik dokumentasjon, selv om operasjonen omfattet rundt 7500 sovjetiske lik på nærmere 100 gravsteder i Nord-Norge.

Etter pålegg fra Forsvarsdepartementet opprettet Hærens overkommando høsten 1946 et Sentralkontor for krigsgraver, senere kjent som Krigsgravtjenesten, som skulle være øverste myndighet i saker som angikk gravene til krigsmenn, både væpnede norske styrker i utlandet og utenlandske falne i Norge. Krigsgravtjenesten har registrert 28 266 utenlandske falne, blant disse 12 678 sovjetiske, 11 573 tyske, 164 polske og 2 410 jugoslaviske.⁷² Med unntak av de sovjetiske er de fleste identifisert med navn. De falne ligger i dag gravlagt på 106 ulike steder i landet.⁷³ På krigskirkegården på Tjøtta ligger det i dag ytterligere 413 sovjetiske døde utenom de som ble flyttet under «Operasjon Asfalt» i 1951. Like ved ligger også likene av 2685 av de sovjetiske krigsfangene som døde i de allierte senkningene av de tyske skipene «Palatia» og «Rigel», som gikk ned henholdsvis i oktober 1942 utenfor Lindesnes og i november 1944 utenfor Helgeland.⁷⁴ Av de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne i Norge døde cirka 100 av dem under okkupasjonen. Disse ble sendt hjem til Sovjetunionen i 1945.⁷⁵

Tabellen under viser listen over «Operasjon Asfalt» utvalgte steder, med dato for oppgravingen, antallet lik og når de ble fraktet til Tjøtta.

⁷⁰ Fjermeros 2013: 11

⁷¹ Kreyberg 1946: 15

⁷² Marianne Neerland Soleim har registrert en underregistrering i Krigsgravtjenestens tall og mener derfor antallet døde sovjetere er cirka 1000 høyere – altså rundt 13 700. E-post 21. februar 2012.

⁷³ Dokument nr.15:1300 (2007-2008). Svar fra kultur- og kirkeminister Trond Giske 02.07.2008 til Ine M. Eriksen Søreide angående den norske stats ivaretagelse av krigsgraver i henhold til Genève-konvensjonen av 1949.

⁷⁴ Neerland Soleim 2009: 96

⁷⁵ «Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945», utstilling produsert av Falstadsenteret. Utstilt ved Nordlandsmuseet, Bodø, oktober 2013.

2.1 Oversikt over omfanget av «Operasjon Asfalt» i utvalgte kommuner med relevans for oppgaven.⁷⁶

Steder	Kommune	Antallet lik funnet	Dato for oppgraving	Ankomst Tjøtta
Fauske mkg	Fauske	92	19/9	30/10
Hestbrinken kkg	Saltdal	693	31/10	(30/10*)
Botn kkg	Saltdal	118	23/9	30/10
Helland kkg	Sørfold	160	9/9	30/10
Kobbvatn kkg	Sørfold	91	5/9	30/10
Elvkroken kkg	Sørfold	532	7/9	30/10
Bodin mkg	Bodin	18	20/9	30/10
Bodin mkg	Bodin	32	20/9	30/10
Bodø mkg	Bodø	11	12/9	30/10
Narvik kkg	Narvik	64	29/10	10/11
Elvegårdsmoen kkg	Ankenes	38	18/10	30/10
Beisfjord kkg	Ankenes	305	31/10	?
Brennhei kkg	Nord-Rana	207	2/10	30/10
Nabbvollen kkg	Nord-Rana	52	17/9	30/10
Bolna kkg	Nord-Rana	41	15/9	30/10
Mo mkg	Mo	88		
Totaltall for hele Nord-Norge		7551		
mkg = menighetskirkegård kkg = krigskirkegård		* Hestbrinken ble gravd opp i to omganger, og den første lasten ankom Tjøtta 30. oktober, mens resten ble tatt opp 31. oktober (se kapittel 4)		

De 88 som lå på Mo kirkegård ble aldri flyttet og ble utgangspunktet for «Operasjon Asfalts» mest dramatiske episode, den såkalte «Kirkegårdskrigen», som fant sted 2. november 1951.

Den kalde krigen og overvåkingen av kommunister

Slutten av 1940-tallet innledet den kalde krigen. Den stormaktspolitiske spenningen mellom USA og Sovjetunionen hadde lange røtter, men konflikten om ordningen i Europa etter avslutningen av den andre verdenskrigen gikk raskt over i en motstridende ideologisk drakamp mellom det demokratiske og kapitalistiske Vesten og den kommunistiske østblokken.⁷⁷

⁷⁶ Tallene er hentet fra Krigsgravtjenestens egne oversikter over arbeidet med oppgravingen.

⁷⁷ Lundestad 2000: 23

For Norge, med nye, tettere bånd til vestmaktene, men geografisk nærhet til Sovjetunionen, betydde dette betydelige sikkerhetspolitiske utfordringer. Norske myndigheter innså at man ikke ville bli holdt utenfor et framtidig krigsutbrudd mellom de to supermaktene, og brobyggingspolitikken de første etterkrigsårene var et forsøk på å føre en politikk som ikke førte til ytterligere spenning mellom de to blokkene, når det gjaldt Norges posisjon.⁷⁸ Ved å ta i mot midler gjennom Marshall-planen, den amerikanske regjeringens økonomiske hjelpeprogram for krigsrammede europeiske stater, tok man likevel i realiteten et steg bort fra denne strategien og mot en sterkere vestlig tilknytning. Amerikanernes mål med Marshall-hjelpen var tosidig, USA var også redde for økt politisk uro i en periode Sovjetunionen var i ferd med å vokse seg sterkere.⁷⁹ Planen tjente derfor også strategiske interesser og hadde et grunnleggende antikommunistisk motiv.

Forholdet mellom øst og vest ble stadig mer ustabilt, og relasjonen mellom Norge og Sovjetunionen var også på et lavmål. I 1944 og 1946 kom det utspill fra den sovjetiske utenrikskommissæren Molotov til Norge om Svalbards status, basert på tanken om et mulig norsk-sovjetisk fellesstyre.⁸⁰ 15. februar 1947 besluttet Stortinget å avvise videre forhandlinger med Sovjetunionen om felles forsvar av Svalbard.⁸¹ Samtidig ble russerne oppmerksom på at en pågående politikk om Svalbard-spørsmålet ville styrke de vestorienterte kreftene i Norge.

Vinterkrisen i 1948 – med kommunistisk maktovertakelse i Tsjekkoslovakia og Finlands påtvungne støtteavtale med Sovjetunionen – førte til at Einar Gerhardsen 29. februar gikk på talerstolen i Kråkerøy og forsikret at Arbeiderpartiet ville bekjempe den trusselen mot det norske folks frihet og demokrati som kommunistene representerte. Dermed satte han i gang den mest omfattende politiske kampanjen i nyere norsk historie, rettet mot Norges kommunistiske parti, som hadde forsvart det sovjetiske kuppet i Tsjekkoslovakia fem dager tidligere. Året etter ble Norges posisjon i den kalde krigen ytterligere befestet da Stortinget vedtok at man skulle gå inn som en av grunnleggernasjonene i NATO. Norge stod dermed sammen med «vestlege makter i ein traktatfesta atlantisk militærallianse med front mot Sovjetunionen.»⁸²

Norske myndigheter fulgte opp med en kraftig opprustning av de hemmelige beredskaps- og etterretningstjenestene i Norge. Målet var å forhindre kommunistisk infiltrasjon i Forsvaret og sivilforvaltningen, samt forberede militær motstand under en eventuell sovjetisk okkupasjon.⁸³ I mars 1948 gav justisminister O. C. Gundersen ordre om å lage et kartotek over «landets farligste

⁷⁸ Traavik 2012: 10

⁷⁹ Stugu 2012: 153

⁸⁰ Bones 2007: 54

⁸¹ Sven G. Holtmark: <http://www.polarhistorie.no/artikler/2008/svalbard-saken%201944-47>

⁸² Furre 2000: 134

⁸³ Njølstad 2008: 378

kommunister» og samtidig ble det bygget ut et omfattende kontrollapparat med Politiets Overvåkningstjeneste (POT) og den militære etterretningen som kjerne.

Forsvarsminister Jens Chr. Hauge var en av strategene bak den storstilte overvåkingen av kommunister. Som han selv sa, var det ingen interessen motsetning mellom etterretningstjenestens hensikt og Arbeiderpartiets mål om å svekke den kommunistiske bevegelsen.⁸⁴ NKP ble sett på som en «illegal gruppe» fordi deres inderlige lojalitet til Moskva satte dem i samme underordningsforhold som ledelsen av Nasjonal Samling hadde til Hitler og nazipartiet før krigen.⁸⁵

Ved Stortingsvalget i 1945 gjorde NKP det godt og fikk 11,9 % av stemmene og elleve stortingsrepresentanter. Spesielt i Nord-Norge stod kommunistpartiet sterkt. I Troms fikk Harstad kommunist-ordfører samme høst, og det samme skjedde i de tre finnmarkskommunene Alta, Kjelvik og Sør-Varanger.⁸⁶ I den solide NKP-byen Mo i Rana fikk de så mye som 31,1 % oppslutning ved kommunevalget, og satt dermed med seks representanter fra partiet av totalt 20 i bystyret. I Narvik fikk kommunistene 13 av 44 representanter i bystyret, i tillegg til at partiet fikk varaordføreren og en mann fra byen som stortingsrepresentant for Nordland fylke.

Også Fauske var en kommune med solid kommunistoppslutning, med 746 stemmer og ni av 40 representanter. Bakgrunnen for dette kan nok legges mye på den sterke posisjonen arbeiderbevegelsen hadde hatt i industristedet Sulitjelma i mange år. I Bodø derimot hadde NKP kun to av representantene i bystyret, som totalt bestod av 28. I alle Salten-kommunene, utenom Skjerstad, var det Arbeiderpartiet som fikk ordføreren.

2.2 Tabell over antallet kommunister valgt inn i de ulike by- og kommunestyrene, fra 1945 til 1951.⁸⁷

NKP-repr. (tot.)			
Kommune/År	1945	1947	1951
Ankenes	4 (24)	3 (24)	1 (24)
Narvik	13 (44)	10 (44)	8 (52)
Bodø	2 (28)	2 (36)	1 (36)
Bodin	3 (24)	0 (24)	0 (24)
Fauske	9 (40)	9 (40)	7 (40)
Sørfold	2 (20)	0 (20)	2 (20)
Saltdal	3 (16)	2 (16)	3 (21)
Nord-Rana	6 (24)	7 (24)	5 (24)
Mo i Rana	6 (20)	6 (20)	6 (28)

⁸⁴ Eidsaune 1999: 24

⁸⁵ Njølstad 2008: 380

⁸⁶ SSB Historisk statistikk. <http://www.ssb.no/a/histstat/>

⁸⁷ Tallene er hentet fra SSB Historisk statistikk. <http://www.ssb.no/a/histstat/>

To år senere var antallet kommunist-ordførere i Nord-Norge nede i én, nå i Nordreisa kommune i Troms. De fleste stedene gikk antallet kommunister i kommune- og bystyrene tilbake, med unntak av Mo, Fauske og Bodø, hvor NKP beholdt det samme antallet representanter. I landkommunen Nord-Rana økte man faktisk fra seks til syv innvalgte kommunister. Den samme tendensen viste seg ved neste valg, som var nettopp i 1951, men igjen var Mo i Rana blant unntakene.⁸⁸ Kommunistenes oppslutning var minkende, men NKP stod sterkere i Ofoten og Rana enn i Salten.

Spesielt Mo i Rana var en maktbase for NKP i Nord-Norge rundt 1950, og de hadde folk i sentrale posisjoner i jernindustrien. I 1946 ble det besluttet å legge Norsk Jernverk til Mo, på grunn av malm- og vannkraftressursene i distriktet og behovet for sysselsetting i landsdelen. Verket måtte bygges fra grunnen av og i anleggsperioden kom det mange arbeidere til Rana. Blant disse befant det seg mange sterke personligheter fra arbeiderbevegelsen.⁸⁹ Etter vannskillet i NKPs historie og eksklusjonen av tidligere partiformann Peder Furubotn i 1949, fortsatte Rana-kommunistene forbindelsen med ham, i strid med partiledelsens formaninger. Flere av «furubotn-kommunistene» var ledende tillitsmenn på Jernverket.⁹⁰

Det var likevel ikke bare den sterke stillingen til NKP, som gjorde at kommunistovervåkingen var mest utbredt i de nordligste fylkene. Heller ikke bare fordi det geografisk var nærmest Sovjetunionen, men også på grunn av det som ble oppfattet som en unasjonalistisk holdning. Forestillingen om «den finske fare» var ikke noe nytt. Den kvenske andelen av befolkningen i Nord-Norge hadde steget voldsomt i siste halvdel av 1800-tallet. Norske myndigheter stolte ikke på det «nasjonale sinnelaget» til denne gruppen. Da Finland i 1917 erklærte seg uavhengig fra Russland, bredte det seg en enda større tvil om kvenenes lojalitet hvis et kommunistisk opprør skulle finne sted.⁹¹ Norske myndigheter satte i gang en omfattende tiltaksprosess som innebar fornorskingspress, innskjerping av kontakten over grensen til Finland og overvåking. Dette gjaldt også samene, og man var usikre på om de ville markere en «apati eller illojalitet i tilfelle en åpen konflikt med Russland-Finland og seinere Finland.»⁹² I tillegg kom i mellomkrigstiden «den røde fare», tanken om at den norske arbeiderbevegelsen kunne smittes av bolsjevismen i etterkant av den russiske revolusjonen. Deler av den politiske og militære ledelsen i Norge hadde heller ikke full tiltro til deler av den etnisk norske befolkningen i spesielt Finnmark, som man fryktet var lett påvirkelige av sine omgivelser.⁹³

⁸⁸ SSB Historisk statistikk. Kommunevalgene 1945, 1947 og 1951.

⁸⁹ Titlestad 1997: 50

⁹⁰ Titlestad 1997: 55

⁹¹ Bones 2007: 45

⁹² Eriksen og Niemi 1981: 333

⁹³ Bones 2007: 49

POTs trusselbilde for Nord-Norge under den kalde krigen var altså basert på tre momenter med røtter før og i kjølvannet av 2. verdenskrig: spørsmålet om enkelte gruppers nasjonale tilknytning, spesielt i Finnmark, den geografiske nærheten til Sovjetunionen og kommunistpartiets utbredelse i landsdelen.⁹⁴ Fra 1950-tallet ble Nord-Norge også et viktig militært område, og ett av målene overvåkningspolitiet hadde var «å hindre fremmede makter fra å kartlegge norsk infrastruktur, og beskytte infrastrukturen mot sabotasje.»⁹⁵

Av de militære installasjonene i Nord-Norge som sovjeterne interesserte seg for, var det få i Salten, og enda færre i Rana og Ofoten. De mange tyske befestningene var noe Forsvaret vurderte å videreføre, men i 1951 forelå det ingen ferdigstilte installasjoner. I løpet av 1949/50 ble det opprettet en luftvernsoner i Bodø, og utbyggingen av flyplassen var under planlegging.⁹⁶ Andre anlegg som etter hvert ble viktige i Salten, men som ble påbegynt senere var Reitan, etterretningsstasjonen Fauske I (som ble påbegynt i 1952) og andre radiolinjestasjoner og sambandsanlegg. Ved Storjord i Saltdal ble det etter hvert etablert et lager for mobiliseringspersonell. Ved en eventuell sovjetisk invasjon av Norge gjennom Sverige var dette et mulig strategisk punkt for å hindre framrykkingen, slik det hadde vært i motsatt retning vårdagene i 1940. Da stanset lokale og britiske styrker det tyske avansementet nordover med å sprengte Pothus bro, og dermed rakk de å trekke seg tilbake. I 1951 var det likevel fortsatt for tidlig til at man kunne tenke seg hvor omfattende utbyggingen i Salten ville bli, spesielt siden omfanget av amerikansk økonomisk støtte fremdeles var uklart.⁹⁷

Norges forhold til amerikanerne var uavklart på flere måter. Korea-krigen brøt ut i juni 1950, med en kommunistisk invasjon av Sør-Korea, noe som utløste enda større spenning i forholdet mellom Sovjetunionen og Vesten. Norge stod midt i mellom og hadde en uttrykt basepolitikk fra 1949, som erklærte at Norge ikke åpnet for fremmede stridsstyrker i norske områder i fredstid. I februar 1951 kom forsvarsminister Jens Chr. Hauge med en modifierende presisering av denne erklæringen. Han uttalte at ikke bare et angrep på Norge, men også på det nordatlantiske området ville kunne føre til at Norge åpnet for fremmede baser på norsk territorium. Bare tre måneder senere kom det første amerikanske framstøtet for å få myket opp den norske basepolitikken.⁹⁸ Strategic Air Command (SAC) ønsket å få bruke norske flyplasser i en krigssituasjon.⁹⁹ Henvendelsen sammenfalt ganske nøyaktig med tidspunktet for en økt sovjetisk oppmerksomhet rundt krigsgravene i Norge fra 2. verdenskrig. Forsvarsminister Hauge

⁹⁴ Bones 2007: 62

⁹⁵ Bones 2007: 74

⁹⁶ Utgård 1995: 41 og 47.

⁹⁷ Opplysninger fra Karl Kleve, e-post oktober 2013

⁹⁸ Eriksen og Pharo 1997: 96

⁹⁹ Bøe 2013: 44

var dermed presset fra begge sider, og én ting ble etter hvert klart for den norske regjeringen. Hvis amerikanerne skulle inn i landet måtte sovjeternes tilstedeværelse minkes – også de dødes.

Bakgrunnen for «Operasjon Asfalt»

Allerede sommeren 1945 begynte sovjeterne å interessere seg for krigsgravene i Norge. Fra den sovjetiske stedfortredende fullmektige for repatrieringssaker i Norge, generaløytnant K.D. Golubev, kom det et forslag til det sovjetiske folkekommissariatet om å samle gravene til de falne sovjetborgerne ved større tettsteder. Instruksen fra Moskva var å gå inn for den spredte strukturen av «politiske grunner.» De mente det var mest hensiktsmessig å beholde de spredte minnesmerkene over fellesskapet mellom sovjetere i tysk fangenskap og det norske folk, fordi det ville «gi våre konsulære medarbeidere større muligheter til å reise rundt i landet.» Sovjetunionen var naturlig nok ute etter å kartlegge den militære infrastrukturen i Nord-Norge, og deres politikk angående krigsgravene var styrt av etterretningstjenestens behov.¹⁰⁰ At det alltid fulgte etterretningsagenter med diplomatenes delegasjoner var imidlertid ikke fremmed for norske myndigheter. Det var velkjent at KGB hadde sine folk blant de sovjetiske konsulære medarbeiderne.¹⁰¹

I august 1948 kom den sovjetiske kapteinen Sokolow og hans militærattaché Prochorow på uanmeldt besøk til Tromsø. Overfor stabssjefen ved Sjøforsvarskommando Nord (SKN), Oscar Thuesen, forklarte de at hensikten med visitten var å se etter sovjetiske krigsgraver. De hevdet også at besøket var klarert med de nødvendige norske instanser, noe som viste seg ikke å være korrekt. Reiseplanen deres inneholdt besøk på steder som Bardufoss flyplass og andre militære anlegg. SKN rapporterte til myndighetene om hendelsen og la frem forslag om at gravstedene burde flyttes sammen til «ett sentralt, nøytralt sted.»¹⁰² I 1949 hevdet generaløytnant Ole Berg i et internt brev til forsvarsministeren at gravene «lett kunne nyttes som en foranledning for utlendinger til opphold i etterretningsøyemed i form av besøk og høytideligheter.»¹⁰³

Det ble likevel ikke gjort noe mer før et par år senere, og insentivene lå i kombinasjonen av sovjetisk aktivitet i Norge og den internasjonale utviklingen. Som en konsekvens av Korea-krigens utbrudd og den sovjetiske agitasjonen opprettet NATO sitt fellesforsvar og dro Norge tettere til alliansen. Etter hvert ble også den sovjetiske interessen for krigsgravene i Norge uholdbar for norske myndigheter.

¹⁰⁰ Eriksen og Pharo 1997: 64

¹⁰¹ Jaklin 2009: 84

¹⁰² Eidsaune 1999: 30

¹⁰³ Jaklin 2009: 83

Våren 1951 begynte sovjeterne å stille spørsmål om vedlikeholdet av krigsgravene, og ytret i noter til Norge i slutten av mai og begynnelsen av juni ønsker om selv å føre tilsyn med disse. På samme tid informerte norske myndigheter om at de ønsket å konsentrere de sovjetiske likene på færre steder. Innad i det norske Utenriksdepartementet (UD) ble det fastslått at en viss samling av gravene under enhver omstendighet måtte gjennomføres. I et notat i UD om «De sovjetiske gravsteder i Norge», het det at å la sovjeterne få fortsette med å besøke de mange gravstedene for deres falne soldater i Norge, ville være å legge alt til rette for «organiseringen og kontrollen av et vidt forgrenet spionasjenett.» Selv om man anså at en vidtgående samling ville bli kostbar, gikk man inn for denne løsningen.¹⁰⁴

26. juni 1951 besluttet man i regjeringens sikkerhetsutvalg en flytting av 95 sovjetiske gravplasser i de tre nordligste fylkene, en «sammendraging» slik de kalte det.¹⁰⁵ Den uoffisielle grunnen for «Operasjon Asfalt» var trolig at man ville utvikle muligheten de mange gravstedene gav for sovjetiske representanter til å reise rundt i militært sensitive områder.¹⁰⁶ Begrunnelsen utad var at de mange og til dels utilgjengelige stedene vanskeliggjorde et forsvarlig og verdig vedlikehold. Man underrettet sovjeterne 10. juli 1951 om at man hadde vedtatt en toårsplan for samlingen av gravene.¹⁰⁷

På samme tidspunkt som operasjonen ble satt i gang, ratifiserte Norge Genève-konvensjonen fra 12. august 1949 om behandling av krigsfanger. Der heter det i artikkel 20 at: «krigsfanger som dør i fangenskap blir begravet på verdig måte; om mulig i samsvar med ritualet for den trosbekjennelse som de tilhørte, og at deres graver blir respektert, behørig vedlikeholdt og merket slik at de alltid kan bli funnet igjen.»¹⁰⁸ Halvor Fjermeros skriver at det kan ha vært et tilfeldig sammentreff at de to avgjørelsene sammenfalt i tid, selv om ratifiseringen var nevnt i operasjonens hovedplan.¹⁰⁹ Likevel må det kunne fastslås at for å innhente en internasjonal legitimitet for å flytte krigsgravene, måtte man uansett underskrive konvensjonen.

Stian Bones peker i sin doktorgradsavhandling på at man kanskje må se lenger enn spionasjefrykten for å forklare iverksettelsen av «Operasjon Asfalt» i 1951, fordi myndighetene uansett ville måtte gripe fatt i sakskomplekset rundt krigsgravene, og at de sovjetiske var de som ble tatt først.¹¹⁰ Like etter at «Operasjon Asfalt» ble gjennomført, kom det en ny krigsgravsak opp. I 1953 bestemte Forsvarsdepartementet at de døde jugoslaviske fangene i Nord-Norge skulle

¹⁰⁴ Eidsaune 1999: 5-6

¹⁰⁵ Eidsaune 1999: 5

¹⁰⁶ Neerland Soleim 2009: 377

¹⁰⁷ «Asfalt II» ble gjennomført senhøsten 1953, da alle sovjetiske krigsgraver i Sør-Norge ble samlet på noen få steder.

¹⁰⁸ Ruud 2008: 58

¹⁰⁹ Fjermeros 2013: 25

¹¹⁰ Bones 2007: 81

ekshumeres og samles på krigskirkegården i Botn i Saltdal, og året etter gikk man i gang med å samle de døde tyske soldatene i Nord-Norge på to nye steder, i Saltdal og i Narvik. Tyskerne hadde 11 500 falne i Norge og det ble anlagt krigskirkegårder for okkupasjonsmaktens soldater også tre andre steder i landet. Likevel er måten «Operasjon Asfalt» ble planlagt på og hastverket flyttingen av de sovjetiske gravene var preget av, langt på vei en bekreftelse av spionasjeargumentet som hovedforklaring.

Norske myndigheter informerte sovjeterne 2. august om at man hadde sikret seg et areal på Tjøtta på Helgelandskysten til den nye sentrale krigskirkegården. Dette ble ansett som et egnet sted – det vil si langt nok unna militært område. Først 22. august erklærte Sovjetunionen seg uenig i planene og karakteriserte det som «en forhånelse av sovjetsoldatenes minne».¹¹¹ Det norske svaret drøydde og man unnlot fremdeles å underrette opinionen om prosessen, fordi norske myndigheter ønsket å holde den så skjult som mulig så lenge som mulig. Saken må ha vært ubehagelig for den politiske ledelsen i Norge, som i korrespondansen med sovjeterne la skylden på tyskernes ubarmhjertige handlinger. De kom ikke inn på at de selv på langt nær var fri for ansvar for gravenes tilstand. Myndighetene regnet med at det også ville komme protester fra den norske befolkningen, og usikkerheten rundt de sovjetiske reaksjonene var også en av årsakene til stillheten.¹¹²

7. september kom den første pressemeldingen fra Utenriksdepartementet, som redegjorde for at det var vedtatt en flytting av krigsgravene.¹¹³ Den 19. september kom en ny pressemelding, på samme tidspunkt som Norge svarte på Sovjets protestnote. Bakgrunnen for at man gikk ut med det på nytt, kan i følge Thor Helge Eidsaune ha vært at den sovjetiske ambassadøren i Norge plutselig hevdet at de ikke hadde fått noen underretning fra de norske myndigheter om at det foregikk «oppgraving av de jordiske levningene etter sovjet-borgere som er begravet på norsk territorium.» Dette var åpenbart feil siden det fra norsk side ble gitt beskjed om dette 2. august.¹¹⁴ Da UD redegjorde for saken for allmennheten hadde arbeidet med oppgravingen allerede pågått i en måned og skapt en del oppmerksomhet.

En ny sovjetisk protestnote 1. oktober ble besvart 10 oktober, hvor den norske regjeringen sa at det ville være forbundet med «de største vanskeligheter å innstille arbeidet og omarbeide planen», og at flyttingen måtte fortsette. Nordmennene påpekte også at Tjøtta ikke var så avsides som sovjeterne ville ha det til, og henviste til den direkte veiforbindelsen fra hurtigruteanløpet Sandnessjøen. I tillegg argumenterte de med at flertallet av de sovjetiske døde var uidentifiserte og dermed også de åpenbare fordelene for pårørende og besøkende ved at

¹¹¹ Neerland Soleim 2009: 374

¹¹² Eidsaune 1999: 5

¹¹³ Traavik 2012: 19

¹¹⁴ Eidsaune 1999: 30

gravene var samlet på ett sted. Man åpnet imidlertid for å drøfte gjennomføringen av samlingen av de sovjetiske gravene i Sør-Norge.¹¹⁵

Operasjonen ble igangsatt og fikk kodenavnet «Asfalt», fordi likene skulle fraktes i asfaltsekker. Ansvaret for det utøvende arbeidet ble lagt på kaptein Johan Arntzen fra Krigsgravtjenesten, men det ble utpekt andre arbeidsledere i ulike områder. Mannskapet var i utgangspunktet fast og de var helt vanlige norske sjømenn, som ble lokket med ekstra lønn, gode muligheter for overtid og dekket kost. Det var båtene D/S Tanahorn fra Finmarks Fylkesrederi og D/S Raftsund fra Vesteraalens Dampskipsselskap som ble innleid av Forsvarsdepartementet til å frakte likene, men trolig ble det også hentet inn ekstraskip.¹¹⁶ «På sin ferd sørover stanset skipene ved hver kai og liksekkene ble brakt om bord etter at graverne, både faste mannskaper og lokalt innleide folk, hadde gjort sin del av jobben», står det i Vi Menns intervju med Tor Steffensen fra sommeren 2012. Han var med på aksjonen og er en av få som har vært villig til å fortelle sin historie. Mange av de som lot seg hyre visste ikke hva de gikk til, og om bord i Raftsund var det en nervøs og anspent stemning blant mannskapene da skipet anløp Bjerkvik i Ofoten. Opptøyene om bord ble dempet først da de ble lovet 20 kr ekstra pr. dag, som var en dobling av dagslønna.¹¹⁷ Blant annet Halvor Fjermeros' bok inneholder flere fortellinger fra folk som husket det som foregikk, eller som var med på selve operasjonen. Opplevelsene var sterke hos mange.

Oppgravingen begynte i Finnmark i begynnelsen av august 1951– og ikke uten å bli lagt merke til.

¹¹⁵ Note fra UD til den sovjetiske ambassade i Oslo 10.oktober 1951. Fra Narvik kommunes arkiver.

¹¹⁶ Vi Menn 20/2012, side 8

¹¹⁷ Jaklin 2009: 91

KAPITTEL 3

Avisene i Salten

«Det har vært meget skriverier i avisene i Nord-Norge om denne likflyttingen»

- Kontreadmiral N. Bruun, Rapport om Asfalt¹¹⁸

Høyreorganet Sør-Varanger Avis i Kirkenes var den første som skrev om det som foregikk på krigskirkegårdene i Finnmark. «Russegravene på Høybukt flyttes», var tittelen på en notis trykket 11. august 1951. Oppmerksomheten rundt likflyttingen tok likevel ikke av før i midten av september. Blant avisene som etter hvert fikk øynene opp, var de to konkurrentene i Nordlands fylkeshovedstad.

Avisene i Bodø

I Bodø var det i 1951 to aviser. Den tredje som hadde vært før krigen, bondepartiorganet Nordland, hadde gått inn i 1943 etter å ha mistet lesergrunnlag og tapt på annonsemarkedet som sympatisøravis for Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten. Den kom aldri på fote igjen.

Av avisene i Bodø ble Nordlands Fremtid (NF) hardest rammet av bombingene av byen i mai 1940. Kontoret og trykkeriet ble jevnet med jorden. Avisstyret, partiet og lokale fagorganisasjoner klarte ikke å bli enige om hvordan man økonomisk skulle klare å stable avisen på bena, og om man i det hele tatt skulle starte opp igjen. Da tyskerne aksjonerte mot NFs lokaler i slutten av september det første krigsåret, innså man at det ville bli umulig å fortsette som en fri partipresse for arbeiderbevegelsen. Det ble tydelig for redaktør Lorentz O. M. Braseth og redaksjonssekretær Oddleif Tolås at videre avisdrift var uaktuelt.¹¹⁹

For Nordlandsposten (NP) var situasjonen en annen. De fikk også lokalene og boktrykkeriet ødelagt under bombingene, men hadde et lite trykkeri intakt og kunne dermed komme ut igjen etter noen dager. Avisen ble utgitt under provisoriske forhold resten av krigen.¹²⁰ Tyske direktiver satte press på Nordlandsposten, og redaksjonen ledet av Johan M. Ellingsen fra sommeren 1940, gjorde ikke mer enn de måtte for å unngå strenge tiltak. Nordlandsposten forble

¹¹⁸ Eidsaune 1999: 10 etter Rapport om Asfalt. SKN, Kontreadmiral N. Bruun, 28.11.1951

¹¹⁹ Aas 2012: 92

¹²⁰ Lundestad 2010: 243

den eneste avisen i Bodø som holdt ut hele krigstiden, og tjente dermed gode penger på monopolperioden, særlig de to siste årene av okkupasjonen.¹²¹

Allerede 16. mai 1945 var NF, nå gjenoppstått som Nordlands Framtid, ute med sitt første nummer etter frigjøringen. Avisen ble prioritert av arbeiderbevegelsens presseorganisasjoner og av partiet sentralt. NF hadde blitt hardt rammet av tyskernes bombing, men stått imot nazifisering, og målet var å oppnå de samme produksjonsvilkårene som konkurrenten NP så snart som mulig. NF hadde lagt ned arbeidet i 1940 og hadde dermed en større «moralisk kapital» enn NP, som hadde valgt å fortsette driften og holde en samarbeidslinje med det nye styret under krigen.¹²² Det ble stilt spørsmål ved NPs handlemåte, og redaktør Ellingsen gikk av i september 1945 og overlot jobben til Reidar Stavseth. Likevel gav ikke dette de store utslagene i omsetningen og utbredelsen de første etterkrigsårene. Nordlandsposten fortsatte med å være den største avisen i Bodø, slik den hadde vært før krigen.

Både NP og NF var i 1951 sekssiders dagsaviser, som kom ut mandag til lørdag, med små redaksjoner og hovedsakelig bestående av telegramstoff redigert av deres egne journalister.¹²³ I 1950 hadde Nordlandsposten et opplag på 7600, knapt 1200 mer enn Nordlands Framtid. Begge avisene hadde Bodø og Salten som kjerneområde, men NF hadde størst ambisjoner når det gjaldt geografisk omfang. De ønsket, eller mer presist ble pålagt av Arbeiderpartiets avisutvalg å satse også på Lofoten og i kystkommunene sør for Saltenfjorden, slik som Rødøy, Meløy og Gildeskål.¹²⁴ Tyngdepunktet deres lå imidlertid i Indre Salten, hvor de i Fauske kommune hadde 1213 abonnenter i 1952, mer enn det dobbelte av NP, med sine 567. Også i Sørfold og Saltdal var arbeiderpressen størst, slik oversikten under viser. I Bodin og Bodø var forholdet motsatt, der dominerte Nordlandsposten.

3.1 Tabellen viser husstandsdekning for NP og NF i 1951 i Bodø/Bodin og Indre Salten.¹²⁵

	Sørfold	Fauske	Saltdal	Bodø	Bodin
NP	183	567	479	2330	1118
NF	218	1213	508	1471	529

Imidlertid hadde begge Bodø-avisene en sterk konkurrent alle steder i Lofotposten, utgitt i Svolvær og på den tiden Nord-Norges største avis. Flere i Salten holdt Lofotposten som sin eneste avis.

¹²¹ Aas 2012: 102

¹²² Bones 2012: 108

¹²³ Karlsen 2012: 127

¹²⁴ Bones 2012: 119

¹²⁵ Tallene utarbeidet av UiN i forbindelse med skrivingen av Bodøs pressehistorie.

Partipressen og det politiske landskapet

Etterkrigstiden var en storhetstid for partipressen, og NP og NF var organer for de to største politiske partiene i landet, Høyre og Arbeiderpartiet.¹²⁶ Sistnevnte hadde sterk kontroll med arbeiderpressen, ikke bare gjennom økonomiske bevilgninger, men også med føringer for hva som skulle og kunne trykkes.¹²⁷

I 1945 var det fremdeles den 66 år gamle partiveteranen Martin Tranmæl som satt som redaktør for Arbeiderbladet, og den som dominerte arbeiderpressen. I 1948 gikk Landsorganisasjonen (LO), Arbeiderpartiet og partiets aviser sammen om å opprette Norsk Arbeiderpresse A/S, for å samkjøre en viss redaksjonell og økonomisk drift av arbeiderpressen. Den sentrale mannen i dette arbeidet var Johan Ona, tidligere forretningsfører i Nordlands Framtid.¹²⁸ Han sørget blant annet for at NF havnet øverst på prioriteringslistene, fordi avisen hadde blitt så hardt rammet i 1940 og fordi den hadde vært i økonomisk balanse fram til krigsutbruddet.¹²⁹ Det tette forholdet mellom organisasjon og presse kom likevel med visse forventninger. Stian Bones sier om Arbeiderpartiets pressestyring: «Debatten om enkelte emner, og også formidlinga av nyheter, ble altså styrt ut fra visse interesser, og dermed ble også den offentlige meningsutvekslinga redigert – i det minste i et visst omfang.»¹³⁰

Også på borgerlig side var koblingen mellom parti og avis tett. Det var slett ikke uvanlig at redaktørene på begge sider også satt i politisk posisjon. I Nordlandsposten var både Reidar Stavseth og etterfølgeren fra 1950, Karl Slec, aktive for Høyre, men deres utstrakte partivirksomhet ble ikke bare bifalt av avisens eier Johs. Petersen. Da Stavseth gikk fra Nordlandsposten i 1950, var det med bakgrunn i vanskelighetene med å kombinere redaktørjobben med engasjementet som fylkessekretær for Nordland Høyre.¹³¹ Om den borgerlige pressen skriver Hallvard Tjelmeland at de etter Edvard Bull d.e. sin oppfatning i større grad var presset av økonomiske og personlige interesser, framfor politiske.¹³² De borgerlige avisene var forankret i høyresiden, men ikke like instrumentelt organisert fra partipolitisk hold.

Verken Stavseth eller Slec var imidlertid like omstridt blant sine egne som Lorents O. M Braseth i Nordlands Framtid, redaktør siden 1930. Det var ingen selvfølge at Braseth skulle bli sittende som redaktør i NF etter krigen. Utnevnelse av redaktører i a-pressen ble i de fleste tilfeller godkjent av partiet sentralt helt fram til 1970-tallet. I et møte i personalutvalget til Arbeiderpressens Samvirke 13. desember 1946, hvor blant andre Ona og senere statsminister

¹²⁶ Bones 2012: 107

¹²⁷ Meyer 2008: 49

¹²⁸ Bones 2007: 231

¹²⁹ Aas 2012: 104

¹³⁰ Bones 2007: 232

¹³¹ Bones 2012: 111

¹³² Tjelmeland 2003: 5

Trygve Bratteli var til stede, ble man enige om å utsette redaktørspørsmålet i Nordlands Framtid «inntil videre».¹³³

Braseth drev en til tider kontroversiell redaksjonell linje, spesielt når det gjaldt utenriks- og sikkerhetspolitikk. Braseth var også med på å etablere Norsk-Sovjetrussisk Sambands avdeling i Bodø i 1946 og var lokal leder av foreningen. Han nærret en varm beundring for Sovjetunionen og holdt en sovjetvennlig linje, men etter hendelsene i Tsjekkoslovakia vinteren 1948 og kritikk fra partiet, endret han noe på denne profilen.¹³⁴ Når det gjaldt NATO-spørsmålet fulgte NF opp partiledelsens positive innstilling, men holdt hele tiden en kritisk distanse til alliansen.¹³⁵ I tillegg var Braseth ingen utpreget god avisleder, NF lå etter med hensyn til teknisk og journalistisk utvikling. Uansett må han ha hatt en god posisjon og spilt kortene sine riktig, for han ble sittende som redaktør helt til 1960. I arbeiderbevegelsen var mange lenge tilfreds med hans prioritering av bevegelsens politiske virksomhet.¹³⁶

«Katta ut av sekken» – den første omtalen av krigsgravsaken i Bodøpressen

Av de to Bodø-avisene var det Nordlandsposten som først kom med nyheten om at de sovjetiske krigsgravene skulle graves opp og flyttes til Tjøtta. Oppslaget var ikke stort, kun en liten notis på avisens andre side, med overskriften «Alle russiske krigsgraver i Nord-Norge til Tjøtta.» Videre stod det: «De norske myndigheter har nå godkjent en plan om å flytte og sette i stand de sovjetrussiske krigsgraver i Norge. [...] Flyttingen i de tre nordligste fylkene vil være avsluttet innen utgangen av oktober.»¹³⁷ Dette var den 10. september 1951, vel en måned etter at arbeidet med «Operasjon Asfalt» var begynt. De fulgte opp 14. september med en kort opplysning om at arbeidet med anleggelsen av den nye kirkegården på Tjøtta var i gang. Notisenes innhold var nøytrale og refererende. De var heller ikke den første nordlandsavisen som hadde omtalt saken.

Først ute var kommunistpressen Nordland Arbeiderblad i Narvik, som allerede 28. august meldte om oppgraving av sovjetiske levninger i Narvik og Beisfjord. 1. september kunne de avsløre at «vi har brakt på det rene at de russiske likene skal samles sammen etter departementsbestemmelsene fra hele Nord-Norge og gravlegges i en fellesgrav. [...] Noen offisiell melding foreligger ikke.» De virker å ha hatt kjennskap til noe få andre hadde på dette tidspunktet, selv om ryktet om at arbeidet foregikk uansett må ha spredt seg og nådd også kommunistene i Narvik. De hadde kanskje få betenkeligheter med å trykke saken uten noe håndfast å gå etter. Deres kobling til sovjeterne berørte dem ekstra i forbindelse med

¹³³ Arbarkv, NAP A/S, serie Da, boks 0001. Diverse møtebøker 1945-1955. Møte i personalutvalget 13.12.1946.

¹³⁴ Bones 2012: 115

¹³⁵ Bones 2007: 242

¹³⁶ Bones 2012: 113

krigsgravene og forholdet til det norske regjeringspartiet var betent. Omtalen preges også av litt upresis informasjon, idet uttrykket «fellesgrav» er ganske dramatisk og ikke i tråd med det som var den faktiske bestemmelsen. Tjøtta var ment som et felles gravsted, men ikke i betydningen massegrav slik ordet «fellesgrav» antyder. En slik betoning av det voldsomme i saken, var kanskje uttrykk for en bevisst kritikk av dem man mente stod bak. Allerede her gjorde kommunistene krigsgravene til et politisk tema.

At det var en kommunistavis som først slo det opp som en stor sak, beviser vel at det ikke var snakk om en bevisst lekkasje fra Arbeiderpartiet. I så fall ville trolig nyheten først kommet i deres egne aviser, deriblant Nordlands Framtid. Etter at Nordlandsposten først hadde omtalt saken, tok det en hel uke før NF gjorde det samme. Og de åpnet på en helt annen måte. Der NP nokså diskré refererte til en politisk avgjørelse, kom Nordlands Framtid på banen 17. september med en direkte overskrift på andresiden og en kritisk kommentar til det som foregikk. «Hvorfor skal likene av russere som er gravlagt forskjellige steder i Norge graves opp?» var spørsmålet de stilte i indre spalte. «Kan det være nødvendig? Hvilke sterke grunner er det som tvinger til å bryte gravfreden for disse stakkars russere som fant sin død her i landet og som nå sover sin siste søvn i Norges jord.»

Kommentaren var avisens egen og ikke et leserinnlegg, skrevet i vi-form, men usignert. Det lukter redaktør Braseth av disse formuleringene, som tok ironien i bruk og sa det slik: «Vi synes det virker brutalt, i hvert fall finner vi det lite pietetsfullt overfor de døde og døden å sette den slags oppgravingsarbeider i gang – *selv om det er russere det gjelder*» (min utheving). Ikke bare var det en respektløs oppgraving som foregikk, men budskapet var at det underminerte den viktige symbolikken sovjetgravene stod for som minnet den felles kampen mot nazistene.

Det er ikke overraskende at NF var kritiske, sett i lys av det vi vet om redaktør Braseths sympatier for Sovjetunionen. Han visste hva han selv mente, men også trolig hva partiet mente, og de to synspunktene var ikke forenlige. Han må ha lurt på om og hvordan avisen skulle uttale seg, og endte med en negativt orientert kommentar. Det er av flere grunner interessant at han valgte å gjøre det på den måten. For det første fordi det i en tid der arbeiderpressen virker å ha vært ganske kontrollert også ute i distriktene fra partiet sentralt, var det dermed i Bodø rom for en viss manøvrering. Man skulle kanskje tro at NF i likhet med NP ville være forsiktig med å ha tydelige meninger om saken. Det var uansett ikke veldig lojalt av NF å trykke en slik kritikk uten å kjenne bakgrunnen for saken. Det vedgikk de i og for seg at de ikke gjorde, men uten at det la noen forbehold i ytringen. Det er også interessant sett i lys av det forestående kommunevalget, en slik sak kunne så en spire til skepsis til eget parti hos enkelte velgere bare tre uker før det skulle stemmes.

«NFs rolle gikk ut på å være et meningsorgan der redaktøren turte å gå mot strømmen», skriver Stian Bones.¹³⁸ Og det kan hende at reaksjonen fra partiet ikke uteble, for dette ble den siste egenproduserte dekningen av saken på en god stund. De neste ukene holdt NF samme linje som Nordlandsposten, som fortsatte med å henvise til telegrammer fra andre nyhetsbyråer om utviklingen i saken.

Hvorfor tok det Nordlands Framtid en uke før de fulgte opp Nordlandspostens påstander? En årsak kan være beskjed fra partiet sentralt om å unngå omtale saken i det lengste. Men når man kom til midten av september, var saken likevel så kjent at det ikke var noe poeng lenger i å late som man ikke hadde hørt om det. Innen dette tidspunktet burde også historiene fra oppgravningen i Salten ha nådd redaksjonslokalene i Bodø. Det foregikk også i nærområdet.

Det er også et annet element som kan ha spilt inn i den sene omtalen. Det at konkurrenten hadde vært først ute med å bringe nyheten, kunne framstå som en liten flause for Nordlands Framtid. Siden Nordland Arbeiderblad, og flere medier, hadde trykket ryktet tidlig i september, hadde man sittet på gjerdet for lenge uten å ta sjansen – og dermed gått glipp av den umiddelbare nyhetsverdien saken stod for. Normalt sett ville det nok være tilfellet at avisene dekket samme sak, nettopp på grunn av at konkurrenten gjorde det. Tidsrommet mellom sakens debut hos konkurrenten og hos NF reiser derfor også spørsmålet om manglende kommunikasjon mellom Arbeiderpartiet og partiavisene, eller på den annen side om det var et uttrykk for at man sentralt ikke anså saken som så kontroversiell, og derfor ikke var noen grunn til å informere om den. Hos Braseth virket ikke det å være tilfelle. For sent var det likevel ikke – midtveis i september 1951 var oppmerksomheten rundt «Operasjon Asfalb» fremdeles ikke i nærheten av sitt høydepunkt.

Passiv arbeiderpresse – aktiv høyreavis

Fra midten av september og inn i den neste måneden, var det to saker som spesielt dominerte forsidene i Bodø-avisene. Det ene var regjeringens Nord-Norge-plan, der spenningen var stor og hvor teppet gikk opp 20. september. Planen ble kalt Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge og var et regionalt utviklingsprogram med mål å øke produktiviteten i næringslivet og skaffe nye arbeidsplasser i landsdelen. Det ble etablert et statlig fond, gitt gunstige skatteordninger for industrien og investert i kraftutbygginger, infrastruktur og tiltak for å styrke yrkesutdanningen.¹³⁹ Nyheten fikk naturlig nok stor oppmerksomhet i både Nordlands Framtid og Nordlandsposten. Den andre var det nært forestående kommunevalget, hvor begge avisene ivret for sine politiske

¹³⁸ Bones 2012: 117

¹³⁹ Fygle m.fl. 1993: 226

blokker. Valgdatoen var satt til 8. oktober, men kampanjen var for lengst i gang, ikke minst i pressen.

Likevel ble ikke de sovjetiske krigsgravene glemt. Samme dag som Nordlands Framtid publiserte sin første kommentar om saken, trykket Nordlandsposten et oppslag basert på opplysninger fra Høyres pressekontor og deres intervju med kaptein Syvertsen i Sentralkontoret for krigsgraver. Der stod det at flyttingen av de «russiske krigsfangegraver» foregikk på fullt verdig etisk måte og at «arbeidet vil være ferdig i løpet av oktober». Dagen etter, 18. september, trykket avisen en notis som avfeide et rykte om at minnesmerkene for de sovjetiske fangene på Saltsfjellet skulle være ødelagt. Her hadde de etter egen påstand selv gjort undersøkelser, men slo ikke saken opp mer enn som en minimal notis midt inne i avisen.

Den samme tilsynelatende innsatsen viste ikke konkurrenten NF, som bortsett fra en gjengivelse av Utenriksdepartementets redegjørelse for flyttingen 20. september, ikke kom med noen flere oppslag om saken denne måneden. Der NP omtalte saken hele åtte ganger i september, den 10., 14., 17., 18., 20., 21., 24. og 25., gjorde NF det samme ved bare tre tilfeller: den innledende kommentaren den 17., et utdrag fra NTBs oppsummering av UD's offentlige melding om gravflyttingen den 20., og et leserinnlegg som stod på trykk 22. september. Innlegget var det eneste som ble trykt i NP og NF i løpet av de drøye to månedene likflyttingen var jevnlig i nyhetsbildet, fra begynnelsen av september til midten av november. Leserbrevet var kortfattet, men innholdet kom med en konkret beskrivelse av arbeidet med gravingen. Tittelen var «De russiske krigsgraver», og gjengis her i sin helhet:

Herr redaktør. Jeg har lest redegjørelsen fra utenriksdepartementet om grunnen til at likene av de russere som ligger gravlagte i Norges jord, skal samles, og jeg kan akseptere den begrunnelse som gis. Men jeg har inntrykk av at de som foretar oppgravingen gjør det nokså – skal jeg si slurvet.

En må vel kreve at det vises respekt både for de døde og for døden, når et slikt arbeid må gjøres.

Bj.

Brevet er signert med bokstavene Bj., som gir få indikasjoner på hvor det kom fra.¹⁴⁰ Men selv om det hadde en kritisk karakteristikk av det pågående arbeidet fra en som tydeligvis hadde fått det med seg, fikk det ingen umiddelbare følger for avisens dekning av saken. Tvert imot, dette var det siste Nordlands Framtid sa om gravflyttingen i september.

At det var NF som publiserte det ene leserbrevet, er kanskje ikke tilfeldig. Både ordlyden og innholdet i innlegget henter essensen fra kommentaren de selv publiserte den 17., og ble kanskje den eneste måten redaktør Braseth fikk sagt sin mening på. Etter den innledende

¹⁴⁰ En mulighet, men som blir spekulasjon, er at initialene står for Bjørnhaug, som var et kjent etternavn i venstreradikale kretser i Bodø.

kritikken ble det stille også fra hans penn, for mer kunne han ikke gjøre på dette tidspunktet. Han hadde sagt sitt, men det betydde ikke at han ikke lot andre si det samme.

Nordlands Framtid var altså tilbakeholdne med å omtale krigsgravsaken, men var den eneste avisen som hadde et leserinnlegg på trykk. Om NF, eller NP, mottok flere leserinnlegg enn dette ene vet man ikke, men det er vanskelig å dra opp momenter som skulle tilsi at de skulle la være å trykke dem. Usaklighet kan være en ting, men en trolig årsak til fraværet er at det ikke var så mange som ville eller kunne uttale seg om forholdene. Det hele skapte trolig ingen spontan leserbrevstorm, slik innsenderen *Bj.* skrev «aksepterte» han den offisielle begrunnelsen som var gitt. «Operasjon Asfalt» ble gjennomført i Bodø 12. september og i Bodin 20. september, og omfattet ikke mer enn rundt 60 lik. De ble trolig fjernet før folk flest visste hva det var som egentlig foregikk. Kanskje var også gravemannskapene mer påpasselige med å gjøre en grundig jobb i bynære strøk og på menighetskirkegårder, mens de var mer slurvete på krigskirkegårdene i utkantene? Leserinnlegget forteller ikke hvor oppgravingen hadde blitt observert, men med tanke på den korte responstiden er det trolig at det var blitt sendt fra Bodø-traktene. Innsenderen hadde åpenbart lest referatet fra departementets redegjørelse kun to dager tidligere og rukket å sende brevet sitt inn samme dag eller dagen etter, døgnet før det kom på trykk.

Selv om det var NF som hadde leserbrevet, var det borgerlige Nordlandsposten som stod for det meste av omtalen de første ukene etter at saken ble kjent. Saken fremstod ikke som en konflikt mellom sidene innad i norsk politikk og skapte foreløpig ingen kamp i overskriftene, selv om Nordlandsposten kjørte på med stadige nyheter om krigsgravene. Saken fanget åpenbart oppmerksomhet, ikke minst siden den var godt utenriksstoff, som datidens lokalaviser hadde mye av. Det at NP i tillegg gjorde egne undersøkelser, viser at de var opptatt av krigsgravene, selv om den ikke alltid var å finne på forsiden.

Etter at Nordlandsposten den 20. september trykket det samme referatet som NF fra NTB om departementets redegjørelse for flyttingen, men en litt lengre versjon, gikk det ikke mer enn ett døgn før de hadde neste oppslag. Også denne gangen virker de selv å ha innhentet informasjon og satt sammen sin egen sak, i kontrast til konkurrentens mer passive innstilling. I følge avisen hadde de fått tips om at sovjetiske gravmonumenter var blitt sprengt vekk, men uten at det stod noe mer om det gjenga de innholdet i noen undersøkelser Dagbladet hadde gjort. Der fortelles det om mangelfull informasjon til lokale myndigheter om oppgravingen, at den nordnorske pressen hadde latt det gå politikk i saken og at den sovjetiske ambassade i Oslo hadde prøvd å «forkludre det norske regjeringsvedtak» ved å sende penger til formannskapet i Harstad for istandsettelse av sovjetiske krigsfangegraver.

Temaet om de sprengte monumentene ble tatt opp igjen fire dager senere, da de siterte fra Dagbladets intervju med statssekretær Boyesen i Utenriksdepartementet. Han sa at den sovjetrussiske påstand om at det ville skje en ødeleggelse av minnesmerkene ikke var riktig: «Det er gitt ordre til at alle minnesmerkene skal bevares.» Debatten om gravmonumentene ble senere en av de heftigste når det gjaldt forholdene rundt oppgravingen.

Sovjetiske reaksjoner – NF våkner

Fra begynnelsen av oktober endret den ujevne fordelingen seg. Nordlands Framtid tok opp tråden. De første fem dagene av måneden hadde de like mange oppslag, hvorav to tirsdag 2. oktober. Bakgrunnen var de sovjetiske reaksjonene.

«Sovjet-samveldet har protestert» var tittelen på notisen i ytterste kolonne på førstesiden. Meldingen var hentet fra NTB, som igjen refererte fra det sovjetiske telegrambyrået Tass. Teksten var kort, men ble utdypet videre på fjerde side, med «skarp note til den norske regjering med krav om å stanse flyttinga av russiske lik» som ingress. Oppsummeringen av noten viste til at de norske unnskyldningene for ikke å innstille likflyttingen, ble betraktet som uholdbare av den sovjetiske regjeringen. Innholdet var altså kun en gjengivelse av NTBs telegram, men det er verdt å kaste et blikk på overskriften, som de neppe hadde hentet fra samme sted. «Oppgravinga av russiske lik her i landet» har unektelig en negativ assosiasjon, som i at det var noe klart uønsket. For Nordlands Framtids Lorents Braseth var det tydeligvis det som var den rette holdningen. Det er grunn til å tro at han med sitt engasjement for Sovjetunionen ikke ville overlate så mye av omtalen av denne saken til sine kolleger, og at han kan antas å være arkitekten bak både utvalget av stoff og akkurat denne formuleringen. Nordlandspostens omtale av den samme noten hadde en helt annen ordlyd, mer nøytral og informativ enn verdiladet, men – de hadde den som et hovedoppslag i motsetning til NF, som plasserte den på et mer underordnet sted i avisen. At noten i NF ble tatt opp to ganger samme dag, kan trolig tilskrives tilfeldigheter. En viktig observasjon, er at NF oppga NTBs melding fra byrået Tass som kilde, mens NP framholdt at nyheten var formidlet via NTB fra engelske Reuter. Dette kan tyde på at Nordlandsposten i større grad forholdt seg til meldinger fra mer nøytrale kilder enn NF, som umiddelbart publiserte sovjetiske oppdateringer – og samtidig kopierte det underliggende synspunktet.

Lignende små saker var det flere av fra NF. Både onsdag 3. oktober og fredag 5. oktober var det henvisninger til «Sovjetsamveldets helb» fra frigjøringen av Norge, en sovjetisk krigsveteran som hadde protestert mot norske myndigheters avgjørelse angående krigsgravene og kalt det «vandalisme». Også NP nevnte lignende tilfeller, men nøyde seg med ett eksempel. Braseth plasserte det på forsiden ved begge anledninger.

Braseth ser etter hvert ut til ikke å ha latt noen muligheter til å nevne de sovjetiske protestene gå fra seg. Torsdag 4. oktober var den samme 1. oktobernoten fra den sovjetiske ambassaden igjen tema. Denne gangen fordi det var klart at den ville bli tatt opp til behandling i den norske regjeringen. Oppslaget på førstesiden var også noe større enn de foregående. Enda en gang ble det kritiske innholdet i noten fra sovjeterne gjengitt, men det var også det eneste som det ble gitt et innblikk i: «Sovjetregjeringen kan ikke betrakte aksjonen fra de norske myndigheter for masseekshumasjon av sovjetsoldatenes lik som annet enn en forhånelse av sovjetsoldatenes minne og som en uvennlig handling overfor Sovjet-Samveldet.» De norske synspunktene virker det som om det var lite rom for. Nordlands Framtid hadde heller ikke sagt mer om den offentlige redegjørelsen fra norsk hold siden 20. september, der begrunnelsen om vanskelighetene med de mange spredte gravstedene var et sentralt argument. Sovjeterne så det annerledes og da var det kanskje det som var det mest gyldige for Braseth. Han kan ha utnyttet situasjonen, og det kan forklare den plutselige økningen i frekvensen av omtaler i begynnelsen av oktober, daglig og til og med flere i samme utgave.

Ved å sette et slikt «intens» fokus kunne NF kanskje klare å overbevise sine lesere, og dermed også skape en negativ opinion uten å uttrykke egne meninger direkte. Nordlands Framtid brukte som nevnt ofte det *sovjetiske* nyhetsbyrået Tass som kilde, men henviste også til sovjetiske tidsskrifter. Nordlandsposten gjorde ved noen anledninger det samme, men virker å ha vært mer påpasselig med å framvise en indirekte reservasjon ved å anmerke at det dreide seg om opplysninger fra nettopp et sovjetisk nyhetsbyrå.

Etter den første uka av oktober, roet antallet oppslag i NF seg. 8. oktober nevnte de at formannskapet i Mo i Rana «har rettet en henvendelse til forsvarsdepartementet i anledning av de russiske krigsfangegravene.» Lokalpolitikere i helgelandsbyen anså at flyttingen var unødvendig og argumenterte med at levningene var gravlagt i innvidd jord og vedlikeholdet ivaretatt ved kommunens tilsyn. Det var ingen antydninger om at et beslektet initiativ hadde vært på sin plass i Bodø, noe man må anta streift Braseths tanker på dette tidspunktet. Kanskje lå grunnen til at det ikke ble foreslått i at det allerede var for sent. Oppgravingen var fullført i Bodø og Salten. Som arbeiderpartimann og sann sett avhengig av partiets velvilje, måtte Braseth også være forsiktig med å forsvare sovjeterne i for stor grad. 8. oktober var valgdagen og kommuniststaten Sovjetunionen var ikke lenger den allierte naboen, men den politiske trusselen i øst. Det hadde også vanlige folk fått med seg.

Nordlandsposten fulgte samme mønsteret som konkurrenten de første dagene av oktober. De åpnet den nye høstmånedens med å fortelle sine lesere at «På Tjøtta får russerne et verdig og vakkert hvilested», hentet fra den kristne avisen Vårt Lands intervju med hagearkitekt

Karen Reigstad, som hadde ansvaret for utformingen av kirkegården, og en uttalelse fra Utenriksdepartementet, som fortalte at forberedelsene til transporten av «kistene» var i gang. Det er kanskje noe pussig at myndighetene overhodet fortalte hvordan likene skulle fraktes og tidsrommet det skulle skje i – «om en drøy måned regner man med at nedgravingen på Tjøtta skal være sluttet», kunne Nordlandsposten meddele. Men uansett, at sjøtransport ville bli brukt var allerede avslørt gjennom notevekslingen mellom Norge og Sovjet. Det var også riktig at noen steder ble oppgravingen foretatt med kister, slik som i Tromsø og Narvik, men de aller fleste andre steder ble likene derimot lagt i de omstridte asfaltsekkene. I planene for operasjonen stod det at «forsendelsen skjer i seksdobbelte papirsekker, hvorav 2 lag består av asfaltpapir og alfolium. Sekkene er motstandsdyktige for fuktighet i inntil ett år.»¹⁴¹ En del av emballasjen var likevel av dårlig kvalitet og vanskelig å jobbe med.¹⁴² De illeluktende sekkene skapte problemer for fraktebåtene. De lakk og revnet av og til fra hverandre når de ble vinsjet opp i lasterommene.

2. oktober var Nordlandsposten også ute med den sovjetiske protestnoten på førstesiden, der de norske myndighetenes behandling av krigsgravene ble karakterisert som en «uvennlig handling.» Tre dager senere fulgte de opp noten, med å gjengi store deler av innholdet i oversettelse. Samme dag, 5. oktober, viste også Nordlandsposten til protestbrevene i Moskva-pressen, hvor bygningsarbeideren Ivan Sidnin hadde skrevet til kommunistavisen Pravda at de «med harme og vrede har mottatt meldingene om at de norske myndigheter ødelegger gravene til de sovjetsoldater som ofret livet for å frigjøre Norge fra Hitler-Tyskland.» Sitatet gjorde bruk av en gjenganger i den sovjetiske retorikken – at flertallet av de døde sovjetsoldatene i Norge falt i frigjøringen av landet fra tyskerne. Sannheten er at det i Finnmark falt soldater i kamp på norsk jord, men «Operasjon Asfalt» omfattet kun krigsfanger som døde i tysk fangenskap under okkupasjonen.¹⁴³ Det er et poeng verken Nordlandsposten eller Nordlands Framtid bemerket, men i fokuset i førstnevntes oppslag disse dagene, overgikk de nesten konkurrenten. Ikke bare i omfang, men også i utvelgelse og vinkling virket NP nesten mer skeptiske til oppgravingen. Innslagene var også mye hyppigere utover i oktober. 11., 13., to ganger den 15., 19. og 20. oktober var «Operasjon Asfalt» tema.

11. oktober fortalte de om svaret på den misfornøyde tonen i den siste sovjetiske protestnoten. Den norske regjering foreslo å nedsette en norsk-sovjetisk gravstedskommisjon for de gjenværende sovjetiske gravene i Sør-Norge, men fastholdt at arbeidet med krigsfangegravene i Nord-Norge ikke kunne avbrytes. To dager senere trykket NP noe som lignet en kommentar, men som kanskje var mer i retning av en replikk, der de spøkte med at byggingen av ny vei i

¹⁴¹ Fjermeros 2013: 23

¹⁴² Jaklin 2009: 85

¹⁴³ Traavik 2012: 14. De siste av likene etter de sovjetiske soldatene som falt i frigjøringen av Norge, ble repatriert sommeren 1946.

Sandnessjøen-området forsterket den norske regjeringens argumentasjon mot at Tjøtta var et avsidesliggende sted, slik sovjeterne hevdet.

Denne veien som departementet så beleilig har i bakhånden til russerne, er en av veiene på den store rasjonaliseringsplanen for veibyggingen i Nordland fylke. Vi hadde egentlig ikke ventet at planen skulle få noe å si for rikets gode forhold til fremmede makter. Men når så likevel er tilfellet er det jo bare å sette i gang med veiarbeidet i den kant av rasjonaliseringsplanen som nå altså blant sine mange gode talsmenn også har fått utenriksministeren. Ikke dårlig!

Dette var første gang Nordlandsposten kom med et eget synspunkt på prosessen, og når de gjorde det var det med en halvt sarkastisk uttalelse. Frem til dette tidspunktet hadde de forholdt seg konsekvent nøytral i spørsmålet, men deres relativt høye aktivitetsnivå tilsier at de også må ha hatt en viss interesse i saken. I utgangspunktet følte de seg kanskje presset mellom to sider, de kunne ikke «rose» arbeiderpartiregjeringen for initiativet (noe som i og for seg ikke var et alternativ på grunn av sakens natur og delikate implikasjoner), men heller ikke forsvare sovjeterne sett i lys eller rettere sagt skyggen av den politiske spenningen mellom landene. Likevel var kanskje krigsgravsaken en mulighet til å vise styrke i pressen. Rundt 1950 var den borgerlige siden inne i en svak periode politisk, men særlig de konservative kreftene rundt Høyre rådde over slike ressurser at de kunne bidra til at partiavisene kunne bli en «noenlunde likeverdig konkurrent» til arbeiderpressen.¹⁴⁴ Samtidig lå det en kime til konflikt akkurat på dette området.

Nordlandspostens eier Johs. Pettersen var ikke overbegeistret for den nære politiske tilknytningen, i hvert fall hvis det gikk utover det redaksjonelle arbeidet. Nordlands Framtid virker likevel ikke å ha hengt seg på noen lokal polemikk.

15. oktober omtalte Nordlandsposten dramatiske omstendigheter under oppgravingen av «russergraver» i Balsfjord i Troms, der det ble funnet en udetonert granat like ved gravene. Granaten var tatt fra et militærlager i nærheten. Samme dag nevnte de også en NTB-melding om et telegram fra Tass-byrået, som hevdet at alle sovjetiske krigsgraver i Kirkenes-Vardø og Vadsø-distriktet hadde blitt ødelagt i begynnelsen av august. Igjen skrev Nordlandsposten om mer enn Nordlands Framtid. Saken ble ikke utdypet, men fulgt opp noen dager senere da en ny notis kunne fortelle at sovjeterne avviste norske myndigheters insistering på at monumenter til ære for falne sovjetsoldater ikke ble ødelagt.

Det siste forsideoppslaget i oktober gikk på enda en Tass-melding, der det sovjetiske telegrambyråets utsendte korrespondent meldte om omfattende ødeleggelser av sovjetiske krigskirkegårder, både på Saltsfjellet, i Botn i Saltdal og Tømmernes i Hamarøy. Nordlandsposten hadde selv bekreftet i september at det i hvert fall på det førstnevnte stedet ikke var tilfellet at

¹⁴⁴ Bones 2007: 235

monumentet var sprengt, og påstod at de hadde hatt en egen utsending for å sjekke. Harry Bjerkli's oversikt viser at monumentene på Bjørnelva på Saltfjellet og Semska ved Krokkelva ble ødelagt allerede året før «Operasjon Asfalt».¹⁴⁵ Det er disse den sovjetiske utsendingen må ha registrert på Saltfjellet og rapportert om. I Lønsdal stod en minnestøtte reist i 1945, men dette stedet falt heller ikke inn under oppgravingen i 1951 og minnesmerket står fremdeles i dag. På Hestbrinken i Storjord var det ingen støtte som kunne ødelegges under «Operasjon Asfalt.» Med mindre Nordlandsposten hadde tatt feil og dratt til Lønsdal for å sjekke saken, hadde de ikke gjort den påståtte researchen, noe som viser en svakhet ved deres redaksjonelle virksomhet og kapasitet. At sovjeterne drev og reiste rundt i nærområdet gikk også overraskende upåaktet hen. Tilstedeværelsen ble ikke nærmere kommentert. Meldingen om minnestøttene var det siste Nordlandsposten trykket om likflyttingen i oktober.

11. oktober var «Operasjon Asfalt», selv om hendelsene aldri ble nevnt ved det navnet av noen aviser, tilbake på førstesiden i Nordlands Framtid. Som i NP, var det om regjeringens svar fra 10. oktober på den siste russiske noten og avvisningen av sovjeternes oppfordring til å stanse arbeidet med likflyttingen. «Å avbryte de pågående arbeider og transporter like før vinteren setter inn, vil skape uholdbare tilstander, heter det i det norske svaret.» Mer interessant fra akkurat denne dagen, er kanskje lederen på fjerde side. Den sier noe om avisenes dekning av det overståtte kommunevalget, hvor Arbeiderpartiet seiret med solid flertall både i Bodø og de fleste steder i Salten, og hvordan man nå kunne flytte fokuset over på andre saker igjen.

Men når valgslaget nå er over kan Nordl. Framtid igjen legge hovedvekta på det allsidige lesestoffet: Et fyldig telegramstoff som forteller om de store hendingene ute i verda – som det er så mange av nå, om de mindre hendingene heime i Norge, godt lokalstoff fra bygdene i Salten, Lofoten og Helgeland og meget annet aktuelt stoff. Det vil bli lagt stor vekt på lokalt nyhetsstoff og annet lokalstoff av interesse.

Når det gjelder dekningen av «Operasjon Asfalt» kan vel neppe valget 8. oktober sies å ha stått i veien, med de mange omtalene av aksjonen rett i forkant. Mer påfallende er det at nå som det ble lovet mer lokalt stoff igjen, ble stille fra NF om likflyttingen. Årsaken kan ha vært at saken var i ferd med å fremstå som en pinlig sak for den norske regjeringen, med alle rapportene om de makabre og respektløse forholdene rundt oppgravingen, som ble framsatt i en del andre nordnorske aviser. Dette gjaldt spesielt Nordland Arbeiderblad og den borgerlige Nordland Folkeblad i Mosjøen. Derfra ble det rapportert om likbrenning og likskjending av grov karakter, hvor en av de døde kroppene hadde blitt forlatt i en skråning under noen ammunisjonskasser.¹⁴⁶

¹⁴⁵ <http://polarbanen.no/Polarbanen/slaveanlegget/Slaveanlegget/4.html>

¹⁴⁶ Eidsaune 1999: 13

15. og 20. oktober var det to nye oppslag som knyttet seg til «Operasjon Asfalt» i Nordlands Framtid, det første om episoden i Balsfjord som også Nordlandsposten skrev om, og det andre en kort notis om to representanter fra den sovjetiske ambassaden som hadde på vært reise i Nord-Norge, angivelig for å følge med på oppgravingen. Resten av oktober var det også stille fra NP om «Operasjon Asfalt», i samme tidsrom som de innleide frakteskibene begynte å bevege seg langs kysten og losset sekker med sovjetiske likrester om bord. D/S Tanahorn la til kai i Røsvik i Sørfold, hvor nesten alle levningene fra Salten-området hadde blitt transportert. De seilte videre med lik i lasten. Ingen av Bodø-avisene trykket et ord om det som foregikk.

Svalbard-saken dukker opp igjen

Den siste delen av oktober var det en annen sak mellom Norge og Sovjetunionen som tok opptok mer av oppmerksomheten. 15. oktober kom en ny sovjetisk note, men denne gangen var temaet Svalbard, en sak som hadde ligget i ro etter det norske vedtaket fra 1947 om å avvise forhandlinger om felles forsvar av den norske øygruppa. Da saken den gang hadde blitt kjent for offentligheten hadde den skapt oppstyr, og styrket antisovjetiske holdninger i Norge, ikke minst i pressen.¹⁴⁷ Nå blusset den opp igjen. I noten stod det at Sovjetunionen så den norske regjeringens deltakelse i opprettelsen av en felleskommando og fellesstyrker for Atlanterhavsmaktene, og dermed mulighetene for amerikanske militære tiltak på Svalbard og Bjørnøya, som en undergraving av Paris-avtalen fra 1920.¹⁴⁸ Der hadde Norge forsikret at det ikke skulle bygges festningsverk eller anlegges marinebaser på disse øyene, noe som hadde blitt gjentatt av den norske utenriksminister Halvard Lange i en note til Sovjet 1. februar 1949. Sovjetunionen så på saken som en klar sikkerhetspolitisk provokasjon.

Utenriksminister Lange kunne i en pressemelding samme dag, 15. oktober 1951, berolige sovjeterne om at den norske deltakelsen i NATO kun var en forsvars- og sikkerhetsanstaltning og blottet for enhver aggressiv tendens. Norge aktet ikke å åpne baser for fremmede makters stridskrefter så lenge Norge ikke var angrepet eller utsatt for trusler om angrep.¹⁴⁹

Den gjenopplivede Svalbard-tvisten fikk spalteplass umiddelbart, og avisene var tydelige på at utspillene fra Moskva var en reaksjon mot Norges medlemskap og rolle innenfor NATO. «I realiteten er den ikke annet enn en klage over, at vi i det hele har sluttet oss til denne pakt», skrev redaktør Karl Sleen i en leder i Nordlandsposten 17. oktober. Da det norske svaret ble offentliggjort i slutten av måneden, tok Sleen på nytt til pennen og skrev at «det er et svar som hele

¹⁴⁷ Sven G. Holtsmark: «Sovjetunionen og Svalbard 1947-1953: tilbake til status quo.» www.polarhistorie.no/artikler/2008/svalbard-saken%201944-47/print_artikler_view

¹⁴⁸ Traavik 2012: 29

¹⁴⁹ En redegjørelse for saken kunne leses i Nordlandsposten 17.oktober.

det norske folk vil slutte seg opp om – bortsett fra kommunistene. Men skulle deres formel for svar vært fulgt, ville vi kanskje ikke hatt noen suverenitet å forsvare.» Srees kommentar er interessant, fordi den viser at man i pressen hadde en oversikt over den internasjonale situasjonen og den kompliserte politiske relasjonen. Her var høyreavisen på linje med arbeiderparti-regjeringen, og satte tydelig Norges utenrikspolitiske posisjon framfor den nasjonale politiske dissens. Nordlandsposten var ikke bare en etterplapper til telegrambyråene, men også en meningsbærer.

«Var det nokon samanheng mellom gravnotane og Svalbard-notane» spør Tor M. Hetland i heftet *Då Moskva sa nei til Norden*.¹⁵⁰ Halvor Fjermeros mener det var et tett samspill mellom opptakten til og gjennomføringen av «Operasjon Asfalt» og den diplomatiske knivingen som pågikk mellom Sovjet og Norge, og at det særlig var Svalbard-saken som opptok Moskva.¹⁵¹ Hetland skriver at Svalbard-noten i oktober 1951 var det mest dramatiske utspillet overfor Norge disse årene (dvs 1947-1952.) Knut Einar Eriksen og Helge Øystein Pharo skriver i *Kald krig og internasjonalisering* at det fra norsk side «framfor alt var den nokså bisarre krigsgravsaken» som bidro til å forsure forholdet mellom Norge og Sovjetunionen.¹⁵² Også Eirik Traavik, som kanskje er den som har sett nærmest på forbindelsen mellom disse to sakene, mener de var knyttet til hverandre, både fra et norsk og et sovjetisk ståsted.

«OA [Operasjon Asfalt] was pursued by the Soviet Union as an isolated incident, but also as part of a larger effort to limit allied presence in its immediate vicinity», skriver Traavik i *Local implications. International motivations. Operation Asphalt and the Soviet-Norwegian relationship, 1951*.¹⁵³ Samtidig påpeker han spesielt utenriksminister Halvard Langes uttalelser til et hemmelig stortingsmøte og til NATO-rådet om at Sovjetunionens protester mot oppgravingen av krigsfangene var et ledd i en nervekamp styrt fra Moskva, med mål om å presse norske myndigheter i deres utenrikspolitiske beslutninger.¹⁵⁴

De skarpe notene fra Sovjetunionen angående «Operasjon Asfalt» ble i politiske kretser sett på like mye som en del av en større innsats for å forpurre Norges NATO-involvering, som en enspektet forfølgelse av krigsgravspørsmålet og minnet om krigsfangene. De nye Svalbard-notene ble sett på som et bevis for at det var den egentlige årsaken til det diplomatiske presset. Den tesen støttes i ettertid av det faktumet at «Operasjon Asfalt» aldri ble noen langvarig betennelse i det norsk-sovjetiske forholdet. Også Rolf Tamnes avdramatiserer det som Halvor Fjermeros kaller «skjebneåret 1951.» Tamnes skriver at sammenlignet med Svalbard-krisen rett i

¹⁵⁰ Fjermeros 2013: 43 etter Hetland 1987: 37

¹⁵¹ Fjermeros 2013: 34

¹⁵² Eriksen og Pharo 1997: 63

¹⁵³ Traavik 2012: 37

¹⁵⁴ Traavik 2012: 26

etterkant av krigen, var ikke årene 1947-1953 «besjelet med den store dramatikken». Han betegner likevel perioden som interessant fordi den illustrerer regionale tilpasninger til endringer i «den ytre ramme, nemlig kald krig og militære behov i ulike faser.»¹⁵⁵ Det er heller ikke noe konkret som tyder på at forsvarsminister Hauge selv hadde store bekymringer i forhold til gjennomføringen av «Operasjon Asfalt.» Da krigskirkegården på Tjøtta ble åpnet i 1953, ble ikke seansen spesielt omtalt i sovjetisk media.¹⁵⁶ Moskva godtok i en note 7. desember 1951 avtalen om en felles norsk-sovjetisk kommisjon for samlingen av de sovjetiske krigsgravene i Sør-Norge, og dermed virket saken rundt krigsgravene lagt død.

Spørsmålet her er om de norske avisene så en tilsvarende sammenheng mellom de to sakene. Bodø-avisene virket ikke å anse Svalbard-noten fra 15. oktober som spesielt dramatisk. Krigsgravene var et mer yndet tema, men ingen var tilsynelatende inne på å se sovjeternes reaksjoner på «Operasjon Asfalt» og deres syn på Svalbard-situasjonen, som to sider av samme sak. Selv ikke når det ble sagt mer eller mindre rett ut i et utklipp fra Morgenbladet, som stod på trykk i Nordlandsposten torsdag 8. november: «Den russiske demarche med noteutvekslinger må dekke andre interesser enn interessen for oppfyllelsen av Genfer-konvensjonen», med henblikk på krigsgravdebatten.

Nordlands Framtid skrev senere på lederplass 2. november om krigsgravsaken: «Og denne saka er vel ikke en stor affære som skulle gjøre det nødvendig å komme opp i diplomatisk krig med russerne.» Og dagen etter skrev de om Oslo-avisenes skriverier om sovjetgravene, og siterte blant annet Verdens Gangs merknad om at regjeringen åpent sa fra om at den i overveielsene om flytting av gravene også hadde «tatt i betraktning at mange av gravene ligger på militært område.» Enten var man klar over denne siden av saken, men ville ikke si noe om det, eller så var man overbevist om at krigsgravene var en egen problematikk, siden den hadde blitt gitt en konkret begrunnelse fra offentlig hold, nemlig hensynet til vedlikeholdet. Slik sett hadde norske myndigheters plan virket – å legge et lokk over hele bakgrunnen for operasjonen. Avisene virker ikke å ha registrert verken krigsgravsaken eller Svalbard-notene som spesielt alvorlige for forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. De viste mer oppmerksomhet for det første, selv om det kanskje var Svalbard-spørsmålet som i realiteten var det mest dramatiske.

Nordlands Framtid trykket også innholdet i sovjetnoten fra 15. oktober, men viste ingen klare grenser for når de siterte og når de bare gjengav ordlyden. Arbeiderpartiorganet skrev heller ingen egne kommentarer, i motsetning til Nordlandsposten, som klarere viste hvilken oppfatning de hadde av Svalbard-saken og var på linje med regjeringen. En noe underlig situasjon, men det var ikke første gangen de to avisene tilsynelatende krysset sine politiske utgangspunkt. Det var

¹⁵⁵ Tamnes 1987: 31

¹⁵⁶ Traavik 2012: 13

heller ikke usymptomatisk for Nordlands Framtid å overse det, tendensen var lignende angående krigsgravene. I følge Rune Ottosen var det i lokale partiaviser «betydelig motstand mot NATO-medlemskapet» i flere år etter 1949.¹⁵⁷ Redaktør Braseth var sovjetvenn og hans linje ble reflektert i NFs profil, noe som blant annet gjorde at avisen til tider fremsto som en ikke mer enn lunken forsvarer av norsk sikkerhets- og utenrikspolitikk rundt 1950.¹⁵⁸

Samtidig med at norske myndigheter avviste Sovjetunionens Svalbard-note, tok Moskva opp igjen krigsgravene og forlangte på nytt at oppgravingen ble stanset. For første gang havnet «Operasjon Asfalt» på lederplass i Nordlands Framtid. «Vi er uenig i den måten våre myndigheter har tatt denne sak på», stod det å lese 2. november, men samme sted påpekte de at de sovjetiske reaksjonene var overdrevne. Samtidig ble kommunistene kritisert for å overbringe falske rykter til sovjeterne. Den påfølgende mandagen fulgte Nordlandsposten opp på lederplass med «Striden om gravene» som tittel. Der skrev de at de «beklager oppriktig den strid som er vakt til live ved flyttingen av de russiske krigsgraver.» Videre påpekte de noe sentralt. «Det mest beklagelige er at regjeringen forsømte å legge planen åpent og greit fram, og framholde de sterke grunner som talte for å gjennomføre den.» Med «de sterke grunner» forklarte man nærmere at det dreide seg om «de russiske gravers nåværende forfatning.» Det virker dermed klart at man trodde fullt og helt på den begrunnelse norske myndigheter hadde gått ut med, og ikke koblet saken opp til storpolitikk og den parallelle diplomatiske polemikken rundt Svalbard. Den relativt hyppige omtalen må ha skyldtes tilgangen på materiale rundt notevekslingen. Selve oppgravingen var det lite å lese om, fra Salten praktisk talt ikke i det hele tatt.

Saken når sitt klimaks – «Kirkegårdskrigen» i Mo i Rana

Fredag 2. november var også dagen da krigsgravsaken nådde sitt mest dramatiske punkt. Flere hundre mennesker samlet seg på Mo kirkegård for å protestere mot oppgravingen av de rundt 90 sovjetiske likene gravlagte der. Aksjonen endte, som den eneste, med at flyttingen aldri ble gjennomført. Jens Chr. Hauge satte personlig sluttstrek for denne delen av «Operasjon Asfalt» med å gi etter for den lokale folkeopinionen.

Hendelsene havnet på forsiden i Nordlandsposten dagen etter, men da hadde det ennå ikke blitt klart at oppgravingen var avlyst. «Departementets ordre om flytting av soldatlikene opprettholdes» var undertittelen. Igjen fikk forsvarsminister Jens Chr. Hauge understreke i media at likflyttingen hadde sine klare årsaker: «Alle kan være forvisset om, sier forsvarsministeren, at kirkegården på Tjøtta blir et vakrere og verdigere minnesmerke over de døde russiske krigsfanger

¹⁵⁷ Bones 2007: 231

¹⁵⁸ Bones 2007: 239

enn de mange spredte og til dels meget små gravplasser som vi hadde før.» Også Nordlands Framtid omtalte det store oppmøtet på Mo, og understreket kommunistenes rolle som oppviglere og aksjonsledere.

Da Mo var det siste stedet som «Operasjon Asfalt» omfattet, var dermed oppgravingen av de rundt 8000 sovjetiske likene i Nord-Norge ferdigstilt. I begynnelsen av november var så å si alle likene som var ekshumert ankommet Tjøtta, og ferdigstillelsen av krigskirkegården var i gang. Med det ebbet også saken ut i Bodøpressen, og bortsett fra en liten notis om at en minnestund ved det sovjetiske gravmonumentet var planlagt i Mo på Sovjet-samveldets nasjonaldag 7. november, skrev ikke Nordlands Framtid stort mer om krigsgravene. De omtalte ikke engang den norske regjeringens svar på den siste sovjetiske noten fra 31. oktober, der man var positive til å samarbeide om flytting av de sovjetiske krigsgravene i Sør-Norge. Nordlandsposten hadde en kort redegjørelse fredag 9. november:

For å hindre nye misforståelser vil den norske regjering understreke ønskeligheten av at en blandet norsk-sovjetisk kommisjon blir oppnevnt og kommer i arbeid [...] De øvrige planer for sammendraging og istandsetting av de sovjetiske krigsgraver i Norge vil bli stilt i bero med sikte på å få dem under drøfting i den foreslåtte blandede kommisjon. På denne måte håper den norske regjering at det vil lykkes å få brakt ut av verden de uoverensstemmelser som denne sak har foranlediget.

Flyttingen av nærmere 8000 lik i de tre nordligste fylkene var over i begynnelsen av november 1951, og med dette var «Operasjon Asfalt» et definitivt avsluttet tema også i Bodø-avisene.

Oppsummering

Antallet artikler, referater og notiser om «Operasjon Asfalt», viser at saken fikk oppmerksomhet i Bodø-avisene høsten 1951, fra saken ble kjent tidlig i september og til oppgravingen og notevekslingen mellom Norge og Sovjetunionen i vesentlighet var over i begynnelsen av november. Nordlandsposten hadde flest oppslag med 25, Nordlands Framtid hadde ikke mange færre med et totalt antall på 21.

Begge hadde én selvstendig kommentar hver til saken, og en leder hver. Sett ut fra disse basistallene, var de nokså like i omfanget av dekningen. Der Nordlandsposten skiller seg litt ut, er på antallet oppslag i begynnelsen, det vil si i løpet av september. Da hadde høyreavisen de sovjetiske krigsgravene som tema åtte ganger, mens konkurrenten og Ap-organet hadde under halvparten, tre oppslag medregnet leserbrevet.

3.2 Oppsummerende tall for materiale i Bodø-avisene om «Operasjon Asphalt», september-november 1951.

Nordlands Framtid	Leder	Kommentar	Artikkel/referat	Notis
September		2* ¹⁵⁹		1
Oktober			2	8
November	1		3	4

Nordlandsposten	Leder	Kommentar	Artikkel/referat	Notis
September			3	3
Oktober		1	5	4
November	1		7	1

Likevel var det Nordlands Framtid som først viste engasjement rundt saken med kommentaren den 17. september, og i tillegg var den eneste avisen som hadde et leserinnlegg på trykk. Leserbrevet var tydelig negativ til selve oppgravingen, slik også NF framstod i begynnelsen. Ellers gjenga både Nordlandsposten og Nordlands Framtid stort sett referater fra NTB, som videreformidlet nyheter fra engelske Reuter og det sovjetiske Tass. I en del tilfeller, spesielt tidlig i saken, virker det som Nordlandsposten gjorde enkelte forsøk på å produsere eget stoff, men i løpet av tidlig oktober var det kun referater som ble benyttet i framstillingen av saken.

Siden avisene hadde så få egne kommentarer, er det vanskelig å lese noen konkret holdning eller analysere noen klar endring i standpunkt i pressen underveis som saken utviklet seg utover høsten. NF åpnet kritisk, men ble umiddelbart veldig stille. Under hele perioden var de også mer sparsommelige i sine opplysninger enn NP, og hadde til sammen tretten notiser, mot NPs åtte. Nordlandsposten hadde derimot totalt femten artikler/referater, NF kun fem. Nordlands Framtid trykket to ganger at sovjetiske krigsveteraner fordømte oppgravingen, og brukte ved flere anledninger enn NP oppdateringer fra det sovjetiske nyhetsbyrået Tass som kilde. Det faktum at NTB selv til stadighet refererte til Tass gjør likevel at det vanskelig kan påpekes noe markant skille i avisenes benyttelse av byrået, selv om dets pålitelighet kan stilles klare spørsmålstegn ved. Verre var det med en del sovjetiske aviser, som tydelig var på hugget med å kritisere oppgravingen i Norge. Det var likevel sjelden disse ble brukt som referanse.

Fredag 2. november var ordlyden i NF en annen enn den første kommentaren fra 17. september. I lederen, som man må anta var skrevet av redaktør Braseth siden noe annet ikke var oppført, forsvarte NF nærmest handlingen norske myndigheter hadde gjort, men var fremdeles

¹⁵⁹ *Hvorav ett var leserbrevet

negative til prosessen og måten saken hadde vært håndtert på angående utilstrekkelig informasjon. Den står i sterk kontrast til de første ordene fra halvannen måned tidligere. «At man ville flytte de russiske krigsgraver her i landet er det intet å si på. Men hvorfor ikke ta seg den tid å komme til enighet med Sovjet-Samveldet om flyttingen», stod det i lederen som strakk seg over to kolonner. Det intrikate er den medfølgende beskyldningen om at kommunistene stod bak feilaktige rapporter, som igjen hisset sovjeterne enda mer opp. Ville han frivillig ha provosert kommunistene åpenlyst? Hvis NF stoppet med å være negativ til prosessen, ville det virket mer fornuftig. Nordlands Framtid var kjent for å gå sine egne veier, og hadde vært blant avisene som hadde strittet mest imot NATO-medlemskapet.¹⁶⁰ Slik sett var dreiningen i avisens synspunkter fra 17. september til 2. november oppsiktsvekkende, men kanskje enda en bekreftelse på Bodøpressens manglende analyse av det storpolitiske elementet ved saken.

Samlet sett var det ingen store forskjeller i Nordlands Framtids og Nordlandspostens dekning, de var ganske like i hva og hvordan krigsgravsaken ble skrevet om og etter hvert også i antall oppslag. Det var for det meste ingen klare meningsytringer, og de to lederne i november var bemerkelsesverdige samstemte. Det nærmeste man kommer en politisk motivert formulering hos Nordlandsposten var den noe pussige kommentaren 13. oktober. Der lekte de tilsynelatende med sammenfallet mellom et storpolitisk argument og et lokalpolitisk frieri, med hentydning til den nettopp vedtatte veien forbi Tjøtta i forbindelse med Nord-Norge-planen, og påstanden om at den nye sovjetiske krigskirkegården ikke ville ligge så avsides som Moskva ville ha det til. Som høyreavis var det nok ment sarkastisk, men det viser også at man tillot seg å spøke med oppgravingssaken, som var i sin mest betente fase på dette tidspunktet. Nordlands Framtid var etter hvert som saken utviklet seg, som nevnt mindre villige til å gå nærmere inn på temaet enn det som ble offentliggjort gjennom nyhetsbyråene. Sett ut fra frekvensen på oppslagene og innholdet i dem, er det også vanskelig å peke på noen partipolitiske elementer som påvirket dekningen i Bodø-avisene. Ingen av avisene oppfordret til noen lokal politisk debatt i spaltene, men anså saken som en nasjonal affære.

Hovedtyngden av omtalene dreide seg om noteutvekslingen mellom Norge og Sovjetunionen. Da disse ble borte, forsvant også dekningen av «Operasjon Asfalt». Når det sluttet å komme eksterne meldinger, produserte de heller ingenting selv. Det nordnorske perspektivet var også særdeles lite understreket – oppgravingen foregikk tross alt i Nord-Norge. Selv om man var sentrum for hendelsene, var man politisk sett i periferien. Det viser at det var den diplomatiske forstyrrelsen som var Bodøpressens inngang til saken, og som ble viet oppmerksomhet. Det var ikke de lokale forholdene som engasjerte NF og NP – de var tvert i

¹⁶⁰ Bones 2007: 242

mot nærmest totalt fraværende. Det er påfallende at en operasjon som fikk så mye pressedekning i realiteten fikk gå så ubemerket hen som den faktisk gjorde. Det gir grobunn for å stille seg spørsmålet om hvorvidt avisenes interesse for saken var genuin eller om den bare var i vinden, noe som ble brukt fordi det var brennbart stoff? Kun ett tilfelle av folkets egen mening fant veien til pressen og den offentlige opinion, men var den representativ for flertallet?

KAPITTEL 4

Arkiver og tidsvitner

«Å dø på slagmarken er ikke det mest skremmende eller det verste for en soldat. Det er mye verre å dø litt hver dag, å dø glemt og navnløs, langt fra hjemlandet, vitende at ikke engang en fugl bringer et sandkorn fra fedrelandet til din grav – om det i det hele tatt blir en grav»
- Samuel Tsjudnovskij¹⁶¹

De fikk ikke med seg alt

Våren 1971 strevde 14 år gamle Bård Sande med plogen på potetåkeren i Gyltvik i Sørfold, da faren kom tilbake fra andre enden av jordet og ba ham avslutte arbeidet. Beskjeden var kort og godt: «Vi pløyer ikke bortover den veien!» Som sagt, så gjort, men det gikk flere år før han fikk vite hva som var årsaken til helomvendingen.

Ved Gyltviksjyen lå en av de mange sovjetiske fangeleirene, langs en lengre strekning av tyskernes jernbaneprosjekt i Nord-Norge, i et kronglete og ulendt terreng. Ved krigens slutt ble det registrert 398 sovjetiske fanger i Gyltvik, og på bakketoppen overfor leiren lå det begravet åtte mann som hadde måttet gi tapt for blodslitet. Én av dem hadde gjort et forsøk på å rømme en sommerdag i 1944, men ble tatt av tyskerne og henrettet på vei tilbake til leiren. Vaktene fraktet ham med trillebår og plasserte den døde ved porten til skrekk og advarsel for andre som tenkte på å flykte.¹⁶²

Krigskirkegården hadde ligget ikke langt unna Bård Sandes barndomshjem. Da disse likene ble gravd opp våren 1945 av gjenværende tyske soldater og flyttet til gravstedet på Helland i samme kommune, holdt de norske vaktene seg på god avstand til arbeidet var unnagjort og likene var plassert i sinkkister og forseglet. «Det var en helvetes jobb de var satt til», skriver Halvor Fjermeros om mannskapet som fikk jobben under «Operasjon Asfalt», men det var neppe mye lettere å gjøre for soldatene i 1945.¹⁶³ De fikk heller ikke med seg alle likene. Det var restene av ett av dem som dukket opp igjen 26 år senere.

Slutten av august og begynnelsen av september 1951 virker til å ha vært «Operasjon Asfalt» mest intense fase. Det pågikk oppgraving parallelt i Salten, Sør-Varanger og Honningsvåg i Finnmark og Skibotn i Troms. Spesielt arbeidet på Høybuktnoen utenfor Kirkenes må ha hatt mange mann i sving og vært tidkrevende. Der ble over 1500 lik ble tatt opp av jorda.

¹⁶¹ Haugland 2008: 686, etter krigsfangen Samuil Tsjudnovskijs memoarer

¹⁶² Historien og øyenvitners gjengivelse fortelles i en informasjonsplakat på stedet hvor fangen ble skutt, laget av elever ved Kvarv skole i 2005.

¹⁶³ Fjermeros 2013: 10

Flere steder hvor det var registrert sovjetiske gravlagte, viste det seg at det enten ikke var noen å finne eller at det var ikke rett nasjonalitet. I Sulitjelma, hvor det var ført opp to døde sovjetborgere, kunne man ikke identifisere likene som sovjetiske, og de ble derfor liggende. På Rognan ble ett lik identifisert som polakk og ikke oppgravet. På den gamle menighetskirkegården i Kirkenes lå det en sovjetisk kvinne som hadde tjenestegjort hos tyskerne, og på den nye kirkegården lå et barn av en sovjetisk kvinne, med tysk far. Begge likene fikk ligge i fred.¹⁶⁴

Mange krigsgraver i Sørfold

Midtsommers 1945 ble sognepresten i Folda, Sigurd Myhra, bedt av Distriktskommando Nord (DKN) om å lage en oversikt over hvor det lå sovjetiske krigsgraver i Sørfold kommune. Listen han laget inneholdt elleve steder, og som en kommentar til forholdene skrev Myhra i sitt svarbrev, datert 10. august samme år: «Efter min oppfatning vil det være umulig å flytte alle disse til våre innviede kirkegårder. Plasshensyn vil forby det og dessuten vil det være meningsløst å grave op mange av disse kirkegårder som nå er så vakkert stelt.»¹⁶⁵

Sognepresten var altså imot flytting, men innstillingen hans ble ikke hørt. Det var meningen at han skulle være med på prosessen med å overføre likene, men de ansvarlige fra militæret valgte av en eller annen grunn å holde ham utenfor. Det viser et brev han selv sendte DKN i november 1945: «Sist i august ble det gjort henvendelse fra militære myndigheter at de russiske gravstedene måtte samles mest mulig. Jeg skulde yde rettledning med orientering. Siden den tid har jeg intet hørt fra noen militær kommando. Underhånden har jeg hørt at flytning har vært foretat.» Manglende kommunikasjon er en mulighet, men også prestens motstand mot planene kan ha vært medvirkende til at han ikke fikk delta.

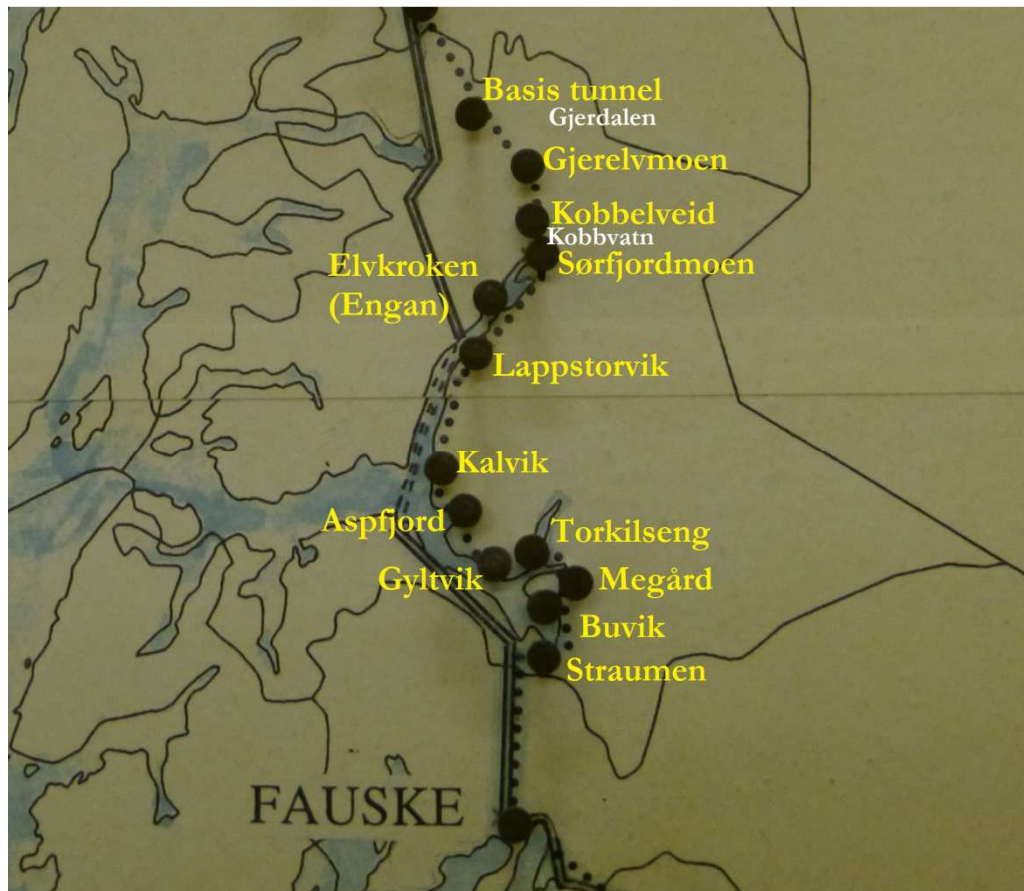
I Salten var det Sørfold som først stod for tur da «Operasjon Asfalb» ble iverksatt. Til sammen i kommunen var det snakk om rundt 780 lik, på tre ulike steder. Under arbeidet med jernbanen nordover var dette en av de vanskeligste strekningene. Det topografisk «vanskelige» Sørfold med fjell, åsrygger og stupbratte flåg ned i flere fjordarmer, var ikke gunstige for jernbanebygging. Det gjorde antallet fangeleirer og arbeidsanlegg høyt. I juli 1951 fikk sogneprest Myhra nok en henvendelse fra militært hold, der han ble bedt om å bekrefte hvor de sovjetiske levningene var samlet. I likhet med resten av de ulike menighetene hadde han neppe noen forestilling om at en flytting av disse likene skulle skje samme år. Kirke- og undervisningsdepartementet ventet med å gi lokale prester beskjed, fordi det i følge

¹⁶⁴ Alle opplysningene er hentet fra Krigsgravtjenestens lister fra oppgravingsarbeidet.

¹⁶⁵ Sørfold menighetsarkiv, sogneprestens arkiver.

bestemmelsene ikke skulle graves opp lik mellom fra mai til og med september måned. Først 6. september ble prestene varslet om det som foregikk.¹⁶⁶

4.1 Kart over fangeleirene i Sørfold våren 1945

I Gjerdalen, nord for Kobbvatn, lå det to leirer (Gjerelvmoen og Basis tunnel), som ved krigsslutt hadde til sammen 619 sovjetiske krigsfanger. 5. september 1951 ble oppgravingen satt i gang på krigskirkegården, hvor det lå 91 sovjetiske lik i to lange fellesgraver. Etter de opprinnelige planene skulle disse også ha blitt flyttet til Elvkroken i 1945, men de store avstandene gjorde at man anla en krigskirkegård også her.

Nedenfor andre enden av Kobbvatn, på Makkøyra der Kobbelva løper ut innerst i Leirfjorden, hadde det ligget en stor fangeleir (Elvkroken) under krigen, med over 500 fanger i april 1945. Fangene her jobbet på strekningen opp til Kobbhammaren tunnel. Noen kilometer unna var det leirer både på Sørfjordmoen, med 528 fanger og Storvika, med 512 fanger, en leir som på grunn av sin plassering regnes som en av de verste under arbeidet langs traseen. I Lappstorvika, som det også ble kalt, bodde det én familie i 1943 da tyskerne kom og beordret at de skulle evakueres. På denne helt isolerte plassen ble det satt i gang voldsomme arbeider med

¹⁶⁶ Fjærmeros 2013: 88

kaianlegg, dampkraftverk, vannkraftverk, fangebrakker og administrasjonsbygninger. Stedet hadde gode havneforhold, og ut ifra et militært synspunkt var Storvika ideell som omlastningssted fra sjøverts til landverts transport.¹⁶⁷

Gigantanlegget var særdeles krevende og i et fullstendig nådeløst terreng. Dette kom på toppen av den behandlingen fangene fikk av tyskerne, og de håpløse forholdene de levde under. Johan Olsen skriver i en artikkel i Årbok for Sørfold fra 1983 om krigsfangenes ankomst til Leirfjorden: «Glimtvis ble folk vitne til den brutale og umenneskelige behandlingen de russiske fangene fikk av sine vakter. Snart gikk rykter om epidemier i fangeleirene, og gravplassen på Makkøyra ble benyttet daglig.»

Også den tyske soldaten Johannes Martin Hennigs nedtegnelser forteller om episoder fra leiren på Engan, like ved Elvkroken: «Russarar ved jernvinsjen lossar ein primitiv lekter. Langt nede ei skøyte med kister som nokre russarar tar fatt i. I hivet svevar to surstofflasker og to matkister. Hender strekker seg ut og prøver å trekke dei fram. Fargerike klede. Kulde. Vakter med øyreklaffar eller saueskinnsluer. Det er skrekkeleg kaldt. Kulda bit i øyra, slik som det skjer bare på sjeldan kalde vinterdagar hos oss.»¹⁶⁸

Hver eneste dag var en kamp for tilværelsen. Hvis det var slik de til sammenligning velkledde tyske soldatene opplevde det, kan man bare forestille seg det fangene måtte gjennomgå av påkjenninger. Selv om det var lite lokalbefolkningen kunne gjøre, hjalp de til der det var mulig og stakk til dem brønskalker og poteter. En sjelden opplevelse fikk likevel noen av innbyggerne i Aspfjorden være vitne til en sommerdag i 1944. En av de lokale spurte en tysk soldat om han ville be russerfangene synge. Det ble sendt bud til leiren, men det kom ingen. Først da en liten jente ropte mot leiren med en russisk regle hun hadde lært seg ved å høre på fangenes «ta i»-rop under arbeidet, stormet mange titalls sovjetere ut fra brakkene og stilte seg opp ved porten og sang balladen om Stenka Rasin, kosakken som ledet russernes opprør mot adelen og tsaren i det sørlige Russland på 1600-tallet: «Volga, Volga mat' rodnaya (Volga, Volga fødelandets mor)». For de som fikk med seg det spesielle opptrinnet var det som om «hele fjorden var full av sang.»¹⁶⁹

Karl Skar, som var grenselos i Sørfold under krigen og i frigjøringsdagene var blant nordmennene som overtok krigsfangeleiren i Elvkroken, beskriver i Årbok for Sørfold fra 1995 de forferdelige forholdene som møtte dem. Mange av de sovjetiske fangene lå døende i brakkene. De norske vaktene fulgte med da de døde ble lagt på bårer og begravet i en fellesgrav hvor noen av likene lå med gamle ulltepper over seg, andre helt nakne. «Det var et grusomt syn. Alle skjelettene, utsultede, inntørkede kroppar med ansiktene vendt opp, gjorde et veldig inntrykk på

¹⁶⁷ Rønnebu 2011: 33. Rapport til Jernbaneverket.

¹⁶⁸ Hennig 2002: 31

¹⁶⁹ Zakariassen 1992: 78

oss. [...] Da prestene var ferdige med seremonien ble det strødd klorkalk over likene for å holde fluene borte. Etterpå forlot vi fangeleiren.»¹⁷⁰

Da likene av de sovjetiske fangene ble gravd opp og flyttet til Tjøtta noen år senere, ble det lagt godt merke til det som foregikk og blant noen ble det et samtaleemne i hjemmene. På butikken og nede på handelskaia, derimot, var det ikke like mange som ville snakke om det som hadde skjedd. Det er inntrykket flere av de som husker «Operasjon Asfalt» sitter igjen med. Gjennom avisene måtte man etter hvert ha fått et visst innblikk i hva som foregikk, men likevel skapte det en ubehagelig stemning.

I Elvkroken lå det over 500 lik begravd på krigskirkegården. Etter Krigsgravtjenestens lister ble disse gravd opp 7. september, to dager etter likene ved Kobbvatn. Det må ha tatt lang tid å grave dem opp, men at graverne ikke alltid var nøye med arbeidet de utførte, er opplysninger som kommer fram flere steder. «De fikk betalt for hver hodeskalle de fikk med seg – resten brydde de seg ikke om», er et utsagn fra en 77 år gammel mann fra Sørfold som husker da krigsgravene ble åpnet.¹⁷¹ Det samme sies fra Steigen. Halvor Fjermeros gjengir Willy Einmos beretning, en lokal fisker som var blant de som påtok seg arbeidet på Engeløya. «Likene lå hulter til bulter, de var bare lempa ned i grava, ei grav hadde 17 lik, andre hadde færre. Vi telte hau'an og la det vi kunne få med oss av likene i hver sin sekk. De graverne som kom fra 'Tanahorn' var mer uvørne. [...] De tok bare de største beina fra likene og la i sekkene.»¹⁷²

Torleif Engan, som var ti år gammel høsten 1951, forteller at området rundt krigskirkegården i Elvkroken ofte ble brukt til lek blant barna. Etter at oppgravingen av krigsgravene hadde funnet sted, snoket de rundt på stedet av nysgjerrighet og med ikke så rent lite aktsomhet. Det de fant var beinrester, tær, fingre, tenner og andre levninger av de sovjetiske likene.¹⁷³ Han forteller at det som foregikk ble snakket om i hjemmet, men at det aldri virket å være noen dramatiske reaksjoner. En eldre mann fra Sørfold husker godt at det var snakk om oppgraving av krigsgravene i kommunen, selv om han ikke var med på det eller var vitne til arbeidet. Den utbredte oppfatningen blant folk var at det var en usmakelig oppgave, og det var et emne man helst lot ligge i møte med andre. Slik husker han i hvert fall at de voksne så på det den gang.¹⁷⁴ Det inntrykket sitter også Ståle Jensen fra Tjøtta igjen med, som var med i lossegjengen som fraktet likene fra båtene og kjørte dem til krigskirkegården. «Det var ikke samtaleemne i det hele tatt. Det var bare sånn det var. Det lå et uhyggens slør over dette.»¹⁷⁵

¹⁷⁰ Skar 1995: 51

¹⁷¹ Intervju juli 2013.

¹⁷² Fjermeros 2013: 108

¹⁷³ Intervju februar 2013

¹⁷⁴ Intervju med Lars L. juli 2013

¹⁷⁵ Fjermeros 2013: 228.

En av dem som var innleid for å være med på oppgravingen i hjemkommunen, var 16 år gammel i 1951. Han lever ikke i dag, men en av kameratene hans husker dagene for over 60 år siden da noen var ute «på oppdrag». Han ble selv spurt om å delta, men hevder han av to årsaker ikke var villig til å påta seg arbeidet. Den ene grunnen var minnet om krigsfangene, som han hadde hatt stor sympati for under krigen. Den andre, og kanskje viktigste grunnen, var «naturligvis selve det makabre i situasjonen.» Å være med på å grave opp nylig begravde lik, var en oppgave de færreste ville ta på seg om de ikke var nødt. Oppgravingen var heller ikke noe stort tema i ettertid, forteller han. «Jeg kan ikke huske at jeg noen gang hørte noen snakke om at de hadde vært med på dette. Det var vel sikkert noen som lot seg lokke av pengene, folk var jo stort sett fattige, men jeg tror ikke noen så tilbake på denne innsatsen med stolthet.»¹⁷⁶ At man rekrutterte ungdommer helt ned i 16-årsalderen tyder også på at ikke så mange var interessert.

I kommunearkivene og menighetsarkivet for Sørfold står det ingenting om det som skjedde under «Operasjon Asfalt.» 7. september 1951 kom den første offentlige pressemeldingen om den pågående krigsgravsaken, og i avisene som folk i Indre Salten holdt, det vil si i hovedsak Nordlands Framtid, Nordlandsposten og Lofotposten, kom den første omtalen i sistnevnte presse 8. september. Dagen etter ble de 160 likene som var gravlagt på Helland tatt opp, av alle dager på en søndag, ukas helligdag og hviledag. Krigsgravene lå i Ørvika i et eget inngjerdet område rett ved menighetskirkegården. Trond Raaum skriver i Årbok for Sørfold fra 1991 om de polske krigsfangene som lå begravd på Helland kirkegård, og som ble flyttet til Narvik i 1953. Samtidig kommer han inn på de russiske likene og omstendighetene rundt «Operasjon Asfalt». «Flyttingen fra Helland kirkegård har nok foregått i all stillhet slik at det ikke skulle vekke oppsikt blant lokalbefolkningen, [...] og så diskret foregikk det at lokalbefolkningen i mange tilfeller ikke var klar over hva som hadde skjedd.»¹⁷⁷

Både Gjerdalen og Ørvika er steder som i 1951 og i dag ikke har fastboende, førstnevnte ligger veldig avsides til. At oppgravingen foregikk i skjul disse stedene er naturlig å anta, selv om gravstedet på Helland lå forbundet med menighetskirkegården nært sjøen. Derfor var det mest i Elvkroken at lokale fikk med seg arbeidet med å fjerne likene, både på grunn av krigskirkegårdens relative nærhet til bebyggelsen og det store antallet graver som fantes der.

Fauske – initiativ til protest fra NKP

På Fauske var det i april 1945 to leirer for sovjetiske krigsfanger, disse lå ved Peterslager på Hjemås, og i Fauskekleiva, med henholdsvis 573 og 210 fanger. På den tre kilometer lange strekningen mellom Fauske og Finneid var grovarbeidet med jernbanen allerede gjort før krigen,

¹⁷⁶ Samtale på telefon og e-post januar 2014.

¹⁷⁷ Raaum 1991: 58

og tunnelen mellom Kleiva og Finneid var ikke langt fra ferdigstilt da tyskerne kapitulerte.¹⁷⁸ De åpne distansene i resten av området gjorde ikke krav på like mye arbeidskraft som ellers i Indre Salten, og på Fauske var det bare ett gravsted for sovjetiske krigsfanger. 92 lik lå på menighetskirkegården ved Fauske kirke, og disse ble gravd opp 19. september.

En i dag 90 år gammel mann fra Fauske forteller at han traff en bekjent i september 1951, som var tydelig utslitt og fæl i tøyet. På spørsmål om hva han hadde holdt på med, var svaret at mannen «gravde opp lik». Hva som hadde foregått, hadde han selv ikke sett eller hørt noe om. Det hadde derimot den da 12 år gamle Cato, som av ungdommelig uvitenhet og nysgjerrighet, dristet seg inn på kirkegården mens arbeidet pågikk. Han visste ikke akkurat hva som pågikk, men kom seg helt fram til de åpnede gravene. Synet av likene som møtte ham, har fulgt ham i over 60 år og minnet klarer han fremdeles ikke å bli kvitt.¹⁷⁹ Han peker i dag på noe helt sentralt, hvordan arbeidet foregikk helt åpenlyst og uten skjerming, selv for barn som beveget seg rundt i nærheten. Selv om operasjonen i den innledende fasen ofte ble gjort på natten, virker det som om gravemannskapene etter hvert satset mer på å bli fort ferdig og komme seg videre, uten tanke på tiltak for å skjerme den for oppmerksomhet. Den innledende tanken hadde vært å få operasjonen i gang med et betydelig overraskelsesmoment for å overrumple sovjeterne, men etter at nyheten hadde sprukket i media kan man ha lagt mer vekt på en forsering av arbeidet. Den norske regjeringen drøydde sitt svar på Sovjetunionens protestnote fra 22. august til siste halvdel av september, fordi de ønsket å vise til «resultater i marken», slik Jens Chr. Hauge hadde formulert det, og dermed ha et solid argument for at flyttingen av krigsgravene ikke kunne avbrytes.¹⁸⁰

Av de få skriftlige kildene som finnes om reaksjoner på oppgravingen i Salten, så finnes det to som forteller fra Fauske. I et notat til Oslo Politikammer, datert 16. oktober 1951, om hvordan arbeidet hadde gått, står det: «I Vestfinnmark og Troms hadde det ikke vært demonstrasjoner av noen art, men i Fauske demonstrerte de stedlige kommunister ved å samle seg ved kirken under oppgravingen, uten at de dermed fremkom med noen trusler eller andre hentydninger.»¹⁸¹ Altså, i den grad at det var noen som åpenlyst protesterte var det kommunister. Det går igjen de fleste stedene oppgravingen møtte motstand. At dette skjedde på Fauske, blant alle Salten-kommunene, er ganske forståelig, fordi det var her de var sterkest, med syv NKP-representanter i kommunestyret. Det var også etter at saken var blitt omtalt i avisene. Notatet viser også hvordan militære myndigheter aktivt overvåket oppgravingen og hadde kontroll på hvem som var kommunister. I hovedplanen for operasjonen ble det tatt høyde for at det kunne

¹⁷⁸ Rønnebu 2011. Rapport til Jernbaneverket.

¹⁷⁹ Intervju september 2013

¹⁸⁰ Fjærmeros 2013: 81

¹⁸¹ Fjærmeros 2013: 111

forekomme enkelte protester, og det er liten tvil om at det var NKP'ere man først og fremst antok ville stå for aktive «opptøyer».¹⁸²

Selv om de oppmøtte kommunistene ikke skapte noen stor motstand på kirkegården 19. september, klarte de å skape debatt i herredstyret samme høst. I et møte så seint som den 30. oktober, godt over en måned etter oppgravingen, kom det et forslag fra representant Botten vann fra NKP om å sende et skriv til Forsvarsdepartementet, for å «protestere mot den raseringen av de sovjetrussiske soldatgraver som er foretatt i vårt land, også i Fauske.» «Det er en misgjerning», står det i protokollen.¹⁸³ Det kan være interessant å se på det referatet avisene skrev fra møtet, som er mer utførlig enn det som står i møteboken. Det gir inntrykk av spredte oppfatninger og varierende kunnskap om saken blant representantene.

Ved slutten av Fauske herredsstyres møte den 30. oktober foreslo Karl Botten vann (NKP) at herredsstyret skulle vedta en protest mot raseringen av den russiske krigskirkegården.

Vilhelm Furnes (Ap) spurte om de rykter som verserte omkring arbeidet med flyttinga medførte sannhet. Ordf. svarte at han hadde hatt anledning til å se hvorledes det foregikk i Nord Rana, og der var det ikke grunn til noen kritikk.

Johnsen (Ap) var av den mening at de som var gravlagt et sted som f.eks Fauske, burde ikke vært flyttet. Imidlertid var flyttinga foretatt, og da var det liten idé med noen protest. Når våre myndigheter hadde besluttet at gravene skulle flyttes så var det ikke for å skjende minnet om de russiske soldater som enkelte hevdet. Han trodde at myndighetene hadde en god tanke med dette tiltak, en kan være enig eller uenig, men det burde da ikke ha blitt gjort til en politisk sak. Johnsen sluttet med å advare mot å vedta resolusjonen.

Kristian Moldjord (NKP) sa at det var et nedslående syn å komme på kirkegården etter at flyttinga var foretatt, og at det ikke var rart en ble bitter. Gravene til de som var våre fiender får være i fred, mens de russiske graver blir rasert, det styrker ikke vennskapet til vår nabo i øst.

Botten vann sa at han hadde ikke ment at det skulle gjøres til noen politisk sak, men var det av vennlighet mot Sovjet at de russiske graver ble flyttet mens de tyske fikk være i fred, han trodde ikke det. Det hadde heller ikke formildet saken om de andre hadde blitt flyttet, men det så ut til at det bare var de russiske det gikk ut over.

Thoresen (Ap) sa at det hadde vært russiske utsendinger på befaring, og det hadde ikke hørt noenting fra disse, en protest nå mente han også ikke tjente til noe.

Ingv. Hugås (NKP) kunne ikke tro at det var for sent å protestere mot en ugjerning som var begått. Einar Hugås (Ap) trodde nok at den alminnelige oppfatning var at en stor del av flyttinga kunne ha vært unngått, allikevel burde enhver sette seg inn i de synsmåter som lå til grunn for våre myndigheter da de besluttet flyttinga av disse gravene, det kunne heller ikke være ukjent for den russiske ambassade i Oslo hva som foresto.

Edwardsen (Edmund Edwardsen, Ap) uttalte at det kanskje var litt klosset den måten det var gjort på, det var en sak for seg, han ville ikke stemme for noenting i denne saken, han hadde ikke så god tro på kommunistene. Dette kunne bli misbrukt.

Andor Os (Venstre) var sikker på at det hadde vært forhandling mellom de to land på forhånd. Ved voteringen ble Botten vanns forslag nedstemt med 15 mot 12 stemmer.¹⁸⁴

Kommunistavisen Nordland Arbeiderblads kommentar til utfallet var følgende: «En kan ikke si annet enn at det er trist å se at folk som er valgt til offentlige tillitsverv, kunne bruke sin uvitenhet

¹⁸² Fjærmeros 2013: 102

¹⁸³ Fauske kommunestyres arkiv, sak 619/51.

¹⁸⁴ Referatet stod på trykk i Nordlandsposten og Nordlands Framtid fredag 2. november 1951.

som argumentasjon for å få forslagene forkastet.» Det gjaldt ifølge dem særlig representantene Os, Einar Hugås og Thoresen: «Thoresen «argumenterer» med at man ikke har hørt noe fra avisene. Og Os, stakkar, vet altså ikke at den «norske» regjeringen tok til med gravskjendingen midt under forhandlingene med Sovjet-ambassaden. Og ved hjelp av sin uvitenhet får de forslaget forkastet.»

Nordlandsposten og Nordlands Framtid trykket det samme referatet, men kom ikke med noen videre kommentarer. Det som møtet forteller er hvordan engasjementet rundt krigsgravene spriket i alle retninger, fra de som visste og brydde seg til de som visste, men ikke brydde seg og de som ikke visste noe i det hele tatt. Hvis ikke engang politikerne var mer opptatt av saken enn at de ventet nesten halvannen med å ta det opp, kan ikke krigsgravene ha berørt så mange i noen sterk grad. En av representantene i herredstyremøtet i Fauske klaget til og med på manglende informasjon i avisene. Siden pressen derimot omtalte saken nokså hyppig, indikerer dette at oppgravingen ikke var et offentlig tema blant allmuen, selv om mange må ha visst om det. Likevel – kommunistene kan ikke ha vært de eneste som følte det slik de gav uttrykk for. NKP hadde syv representanter og forutsatt at alle var til stede, fikk partiet støtte fra ytterligere fem stykker. Kommunistene var altså ikke alene i ønsket om å protestere, men de var det eneste som prøvde å gjøre noe med det.

Arbeiderparti-representant Thoresens påstand om at sovjetiske utsendinger hadde vært på befaringsreise på Fauske, bekreftes av en notis i Nordlands Framtid lørdag 20. oktober. «Russere fra ambassaden i Oslo har besøkt Nord-Norge for med egne øyne å se hvordan oppgravinga foregår. [...] I går passerte de to russere Bodø på veg tilbake til Oslo.» De var heller ikke de eneste sovjeterne som var på rekognosering i landsdelen. Nordlandsposten opplyste i slutten av oktober 1951 at Tass-byråets korrespondent i Norge jevnlig informerte sine lesere i Sovjetunionen om en «umenneskelig» vandalisering av monumenter og sovjetiske gravsteder – overdrivelser NP selv senere kommenterte som «direkte feilaktige.» Rapportene ble med andre ord ansett som problematiske – tilstedeværelsen av personene bak dem som ikke like dramatiske. Det er enda et tegn som setter spørsmål med omgivelsenes bedømming av omstendighetene rundt oppgravingen.

Lik på vandring i Saltdal

Saltdal var kommunen med flest krigsfanger og krigsgraver i Nordland. Arbeidet med jernbanen strakte seg over mange mil, fra Saltfjellet ned til tettstedet og kommunesenteret Rognan og videre utover Saltenfjorden til Setså. Både sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger var i arbeid her, som

blant annet var stedet for den beryktede og grusomme Blodveien, strekningen fra Botn til Saltnes, noen få kilometer øst for Rognan.

Rognan var i hovedplanen for «Operasjon Asfalt» nevnt som ett av alternativene for lokalisering av den nye sentrale krigskirkegården.¹⁸⁵ Årsaken kan ha vært det høye antallet krigsgraver i området, i tillegg til at staten hadde eiendom i distriktet. Det kan ha blitt ansett som for militært usikkert, med relativt kort avstand til Bodø og flyplassen der. Opprinnelig bestemte man seg for Vefsn, men landet på at arealene til Statens Sauealsgård på Nordøya på Tjøtta var det mest egnede stedet.¹⁸⁶ Det var statsgrunn og et stort nok område til å anlegge en kirkegård.

4.2 Kart som viser fangeleirer i Saltdal under krigen

Hestbrinken krigskirkegård på Storjord, ikke langt fra foten av Saltfjellet, var en av de største i Nord-Norge, med nesten 700 lik. Den ble innviet 2. september 1945 av sogneprest L. M. Vågdal og flere hundre mennesker hadde møtt opp. Gravfeltet var 80 meter langt og 50 meter bredt, og kirkegården var delt i fire seksjoner, hver av disse var igjen delt i mindre gravplasser. Anlegget var tegnet av skogsassistent Thore Sundby fra Bodø. Av de mange døde som ble flyttet til Hestbrinken i 1945, fantes det navn på rundt 280, noen ufullstendige.¹⁸⁷ Noen lik hadde også blitt flyttet flere ganger. Fanger som arbeidet på Russånes i Saltdal ble begravd like i nærheten av

¹⁸⁵ Fjermeros 2013: 83

¹⁸⁶ «Planen var Vefsn». Artikkel i Helgelands Blad 12.oktober 2013, side 25-31.

¹⁸⁷ Ellefsen 1986: 119

leiren, og like før kapitulasjonen bestemte leirkommandanten at de døde skulle flyttes noen hundre meter opp i dalen. Deretter ble de igjen gravd opp og flyttet til Hestbrinken, før de ble fraktet til Tjøtta i 1951. Altså fire gravsteder til sammen.

Likene fra Hestbrinken må i 1951 ha blitt gravd opp i to omganger, men datoene er litt uklare. I følge Krigsgravtjenestens lister ble likene gravd opp 31. oktober, og en fjerdedel ble visstnok kjørt til Mosjøen og lastet om bord i KNM Randøy 6. november. Men resten må ha blitt gravd opp på et tidligere tidspunkt, for de ble fraktet til Røsvik i Sørfold, hvor de ble tatt med videre av D/S Raftsund den 28. oktober, og ankom Tjøtta 30. oktober. Det mest sannsynlige tidspunktet for fjerningen av flertallet av likene fra Hestbrinken, er nærmere tidspunktet for oppgravingen på den andre krigskirkegården i Saltdal. I Botn ble 118 døde sovjetere ekshumert 23. september, altså noen få dager etter at de var ferdige på Fauske.

I Botn var det flere lokale som var med på arbeidet, deriblant faren til en i dag 88 år gammel mann. Det bemerkelsesverdige er at vedkommende var en iherdig kommunist.¹⁸⁸ At kommunister bidro aktivt i oppgravingen er noe som bryter med mønsteret, ellers var de i opposisjon til oppgravingen. Den forklaringen 88-åringen gir på det som i ettertid framstår som en overraskende handling, er pengene hans far fikk for jobben. Noen ble tilbudt opp til 100 kroner for å være med på arbeidet, en sum som i dagens kroneverdi utgjør drøyt 1500 kroner.¹⁸⁹ Til sammenligning var en gjennomsnittlig timelønn for en arbeider i gruveindustrien i 1949 på litt over tre kroner.¹⁹⁰ Betalingen for å delta kan ikke beskrives som et overveldende honorar, avhengig av hvor langvarig engasjementet var, men muligheten i seg selv til å tjene penger må ha vært fristende. Mange var fiskere, som var med på lofotfisket og ellers i slåttonna, men som alltid var ute etter ekstra inntekt. Det gjør det til en rimelig forklaring at man satte til side visse politiske prinsipper for viktige bidrag til en ellers sparsommelig husholdning. Også andre har et godt minne om hvordan de som deltok i arbeidet, fortalte at de fikk en god slump penger for jobben. I ettertid tror enkelte at tilbudene nok var reelle, men at det også kan ha vært en forklaring overfor andre for å unnskyld seg for det de gjorde. Å grave opp lik ble neppe ansett som noen hyggelig oppgave, av de med eller uten spade og uansett hvem som ble tatt opp av jorda. Saltdalingenes forbindelse med krigsfangene hadde vært nær, fangeleirene lå tett som hagl gjennom hele kommunen, og på steder som i Botn levde og arbeidet innbyggere, de utenlandske straffangene og norske anleggsarbeidere nærmest oppå hverandre under krigen.

Kommunistmiljøet i Saltdal var ikke like stort som i nabokommunen Fauske, men stod ganske sterkt på Rognan. Det var to personer fra NKP i herredstyret før valget høsten 1951 og

¹⁸⁸ Intervju (annenhands) mars 2013

¹⁸⁹ Snl.no/kpi

¹⁹⁰ http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_xi_054.pdf

partiet fikk stemt inn en tredje representant i oktober. Likevel var det ingen store protester som fant sted da krigskirkegårdene ble åpnet og tømt i september. Først i slutten november ble saken tatt opp i kommunestyret, hvor NKPs Hans Alm stilte spørsmål om det hadde vært gjort noe fra formannskapetets side for å «protestere mot oppgravingen av de russiske krigsgraver.» Han framsatte forslag til protest, som også inkluderte «sprengningen av de minnestøtter som var oppsatt på Saltfjellet». Forslaget falt med fem mot elleve stemmer og slik ble saken stående.¹⁹¹ Med tre mulige NKP-stemmer, vil det si at det på samme måte som på Fauske var andre partiers representanter som bifalt kommunistenes initiativ. Flertallet mot protesten var likevel ganske mye større enn i nabokommunen, noe som antyder at engasjementet for krigsgravene ikke nødvendigvis var så stort.

Arbeidslederen under «Operasjon Asfalb» i Indre Salten var Tord Norman fra Røsvik i Sørfold. Han var leder for graverne også i Rana-området, i hvert fall var han involvert i episoden på Mo.¹⁹² Arild Steen Ellefsen, bosatt i Saltdal, intervjuet Norman engang på 1980-tallet: «Ute i skjulet hans befant seg en stor minneplate han hadde tatt vare på. Der står navn, fødselsår, fangenummer og dødsår på 40 sovjetrussiske personer som fant sin død her i Saltdal under krigen.»¹⁹³ Navneplaten står i dag utstilt på Blodveimuseet på Rognan. Ellers var det lite å få ut av Norman, som på dette tidspunktet var blitt ganske glemsk.

Bodø og Bodin – tyskere og tvangsarbeidere

Da freden kom i 1945, var det rundt 2000 sovjetiske arbeidere i ulike leirer i Bodø/Bodin-området og utover til Tverlandet og Saltstraumen. I overkant av 1000 av disse var krigsfanger. De arbeidet på flere anlegg, som veier, flyplassen og kanonstillinger. Fangeleiren ved Tegilverket på Rønvikleira var en av de største, men det var leiren i Skeiddalen som ble kjent som en av de aller verste i distriktet.¹⁹⁴

Av de cirka 7000 sovjetiske sivile tvangsarbeiderne som kom til Norge mellom 1941 og 1945, havnet rundt 10 % av dem på Langstranda i Bodø. Her bygde tyskerne opp et av Europas største anlegg for fiskeforedling, som føret den tyske hæren. Fabrikken produserte både fiskemel, - hermetikk, - postei og tran.¹⁹⁵ På forsommeren 1942 erstattet 792 sivile sovjetiske tvangsarbeidere norske arbeidere, som tyskerne mente det vanskelig å få tak i. Året etter var antallet økt til 892.

¹⁹¹ Protokoll for Saltdal herredsstyre: Sak 133/51. 30. november 1951

¹⁹² Fjermeros 2013: 143

¹⁹³ Ellefsen 1986: 120

¹⁹⁴ Rydmark 1991: 112

¹⁹⁵ Aas 2014. Upublisert manus, Bodøs historie, bind 3

Linda Haukland peker i sin bok om Bodøs hverdagsliv under okkupasjonen på et sentralt moment når det gjelder lokalbefolkningens forhold til de mange krigsfangene som befant seg i byen under krigen. Fangene marsjerte til arbeidet fra leirene på Rønvikleira og i Bodøsjøen, og var dermed synlige for bodøværingene daglig. Likevel, hvorvidt de preget hverdagen til folk «er kanskje avhengig om man bodde i nærheten av fangeleirene eller var i befatning med fangene på andre måter», som hun skriver.¹⁹⁶ I hennes samtaler med informantene, kom det fram at halvparten av intervjuobjektene ikke berørte temaet med mindre de ble oppfordret til det. Som svar på denne stillheten, nevner hun avmaktsfølelse og kildenes sterke minne om den personlige risikoen det medførte å ha kontakt med fangene. Faren for represalier var stor. Joseph Terbovens forordning fra 28. september 1941 tillot ingen omgang med krigsfanger. Nordmenn som hadde kontakt med sovjetiske fanger, fikk klar beskjed om at de kunne bli straffet med fengsel, bøter og tukthus.¹⁹⁷

Dette representerer et noe annet bilde av de lokales forhold til fangene enn en del andre steder, der det først og fremst er sympatien som utmerker seg. «Jeg så veldig mye av triste og forferdelige ting i forbindelse med russe-fangene. Vi hadde åker med turnips heime, og jeg pleide å ta opp neper som jeg la på en spesiell plass i ei grøft. Her kom russefangene og hentet dem på tur til og fra arbeid», er en av beretningene fra krigens dager i Tørrfjorden i Sørfold.¹⁹⁸ Også en annen faktor kan ha spilt inn i bodøværingenes opplevelse av de sovjetiske fangene. De sivile tvangsarbeiderne, som det var mange av i byen, hadde en annen handlefrihet enn krigsfangene. De kunne i større grad ferdes fritt og forholdene i Bodø kan ha vært bedre enn mange andre steder. Arbeidet på filetfabrikken var viktig for Wehrmachts forsyninger og for å opprettholde produksjonen måtte man ha effektiv arbeidskraft. Tvangsarbeiderne hadde heller ikke det samme ekstreme fysiske arbeidet som andre steder. Sammen kan dette ha skapt et inntrykk av at det ikke var like ille for alle de sovjetiske fangene i og rundt Bodø.

Bodø var et sentralt sted for de tyske styrkene, et kystfort med flyplass og hele 19 luftvernstillinger. Gestapo var også sterkt til stede i byen.¹⁹⁹ I de mer perifere områdene var det først og fremst anleggsarbeid som foregikk, den store krigens påvirkning var ikke like synlig som i de sentrale strøkene. Sett i forhold til andre kommuner i Salten hadde ikke Bodø og Bodin i nærheten av det samme antallet krigsfanger som for eksempel Saltdal, sett ut fra tallene for april 1945.²⁰⁰ Forholdstallet mellom sivilbefolkning og fanger i Bodø under krigen var omkring fem til to. I utkantkommunene Sørfold og Saltdal var det motsatt, og antallet sovjetiske fanger per

¹⁹⁶ Haukland 2012: 202

¹⁹⁷ Haugland 2008: 24

¹⁹⁸ Anna Solvoll intervjuet av Harry Bjerkli: <http://polarbanen.no/Polarbanen/slaveanlegget/Slaveanlegget/10.html>

¹⁹⁹ Haukland 2012: 187

²⁰⁰ Se kapittel 2

innbygger var langt større. Man må også ta i betraktning at avstandene var større i dag mellom bebyggelsen, og at Bodø sentrum ble bombet sønder og sammen 27. mai 1940, noe som førte til at flere ble evakuert og en håpløs boligsituasjon for mange resten av krigstiden.²⁰¹ Mange flyttet til venner og kjente et godt stykke unna bygrensen. Den fysiske avstanden var dermed paradoksalt nok større mellom folk og fanger i byen enn den var ute på landet, der de lokale saltdalingene og foldværingene måtte dele de trange liene mellom fjell og fjord med både tyske soldater og sovjetiske fanger. På ett vis ble man nærmere hverandre på bygda, og derfor var grunnlaget for en større kontakt mellom lokalbefolkningen og krigsfangene til stede.

Fra 1945 lå det elleve sovjetiske lik på Bodø kirkegård, de ble gravd opp 12. september. På Bodin kirkegård lå det til sammen 50 sovjetiske lik, disse ble tatt opp 20. september. Dette var menighetskirkegårder, de lå altså ikke – som på mange andre steder – på egne krigskirkegårder, som er et ganske sterkt symbol i seg selv. Det kan ikke utelukkes at dette i etterkant av krigen hadde en ytterligere innvirkning på bodøværingenes minne om krigsfangene – eller var symptomatisk for det. Det finnes ingen rapporter på protester disse stedene, og saken ble ikke tatt opp i verken bystyret i Bodø eller herredstyret i Bodin høsten 1951.

I Bodø utgjorde heller ikke kommunistene, den gruppen som i hvert fall hadde den politisk mest betydningsfulle koblingen til krigsfangene, noen stor kontingent. Ved valget i 1947 ble det valgt inn to representanter for NKP i bystyret, som til sammen bestod av hele 36 personer. Fire år senere sank antallet til én. I Bodin var det ingen innvalgte kommunister. For de andre nevnte kommunene var ikke resultatene mye sterkere, bortsett fra Fauske, men likevel forholdsvis større. Finn Hestvik peker i sin hovedfagsoppgave på nettopp denne mangelen på politisk polarisering i Bodø og Salten generelt, et resultat av flere faktorer som går tilbake til før krigstiden.²⁰² I Salten var det primærnæringene som sysselsatte det store flertallet av innbyggerne, noe som dempet de politiske motsetningene. Den utstrakte graden av yrkeskombinering hadde gjort at folk i Salten slapp relativt lett fra den økonomiske nedgangen i 1930-årene. Dette hadde igjen ført til et svakere politisk engasjement ved valgene før krigen og i Bodø hadde arbeiderbevegelsen, både den politiske og den faglige, større vanskeligheter med å vinne terreng enn i mange andre norske byer. «Arbeiderpartiet vant senere fram her enn tilfellet var i landsmålestokk, og enigheten innenfor den borgerlige blokk var fremherskende. Dette utgjorde ingen grobunn for dannelser av nye partigrupperinger, verken på høyre eller venstre fløy.»²⁰³ Områder hvor majoriteten av den yrkesaktive befolkningen var sysselsatt innenfor primærnæringene ble skjermet for politisk polarisering. Unntaket var som nevnt Fauske

²⁰¹ Haukland 2012: 86

²⁰² Finn Hestvik. Rekrutteringen til Nasjonal Samling under okkupasjonen 1940-1945. En analyse av rekrutteringen til NS i Salten under okkupasjonen. Universitetet i Bergen, 1972.

²⁰³ Hestvik 1972: 33

kommune, hvor Sulitjelma-gruvene var den dominerende arbeidsplassen. Her var nesten 45 % ansatt i industrien.

Selv om NKP hadde en god oppslutning i Fauske, spesielt de første årene etter andre verdenskrig, antyder Dag Ingemar Børresen at partilaget i seg selv ikke var av like sterk karakter. Høsten 1950 ble det bestemt at distriktsstyret for Helgeland og Salten NKP skulle skiftes ut og flyttes fra Mo og nord for Saltfjellet til Fauske. Medlemstallet i partidistriktet hadde blitt halvert på to år og sunket til 500.²⁰⁴ Det var partiveteranen og tidligere stortingsmann Kristian Moldjord som ble valgt til formann, mens Kåre Støve ble organisasjonssekretær. I tillegg bestod styret av flere representanter med bakgrunn fra Sulitjelma, blant disse kommunestyrepresentantene Karl Bottenvann og Ingvald Hugås. Stedsvalget virket fornuftig, gruvearbeiderne og jernbanearbeiderne på anleggene i distriktet støttet vanligvis godt opp om NKP.²⁰⁵ I 1951 gjorde kommunistene fremdeles et godt valg i Fauske med 18,1 % av stemmene, og fikk syv plasser i herredstyret. Utenom det var det likevel bare Moldjord og Støve som var partipolitisk aktive og det var store begrensninger for hva to personer kunne klare å utrette i et «vidstrakt og tungdrevet partidistrikt.»²⁰⁶ Ikke bare antallet, men også alderen talte i mot kapasiteten deres, på hver deres måte. Moldjord ble sytti år i 1952 og på nyåret 1953 flyttet Støve til Oslo for å fullføre studiene sine.²⁰⁷ Arbeidet i distriktsstyret var i følge Dag Ingemar Børresen på «et lavmål.» De klarte ikke å gjøre noe med det drastisk synkende medlemstallet og på grunn av manglende resultater ble det besluttet å flytte distriktsstyret til Glomfjord i 1953. Partilaget til NKP i Bodø bestod av under 10 personer tidlig på 1950-tallet.

Legger man samme disse faktorene var utgangspunktet for en markering av krigsfangenes historie og skjebne i Bodø og omegn ikke særlig bredt. Saltdal og Sørfold hadde kortere avstander, og lokalbefolkningen kraftigere eksponering og nærhet til fangene. Fortellingene er flere derfra om hvordan man ga dem mat og holdt en viss forbindelse. Disse stedene hadde også langt flere krigsgraver etter krigen, hvor fangene lå begravd hovedsakelig på krigskirkegårder. På Fauske var som nevnt kommunistenes stilling annerledes, noe som fikk en viss betydning for bevisstheten rundt krigsgravene. De var pådrivere for bevaringen av de sovjetiske krigsfangenes historie og minne, men i Bodø og Bodin må denne dimensjonen nærmest ha falt bort.

Pressen bidro heller ikke til en økende bevissthet rundt krigsfangene. Bjørn Westlie og Bjørn Knutsen har begge undersøkt blant annet Nordlands Framtids omtale av de sovjetiske krigsfangene den første tiden etter at freden kom i 1945. Westlie skriver i et upublisert paper at de første dagene etter frigjøringen var NF mest opptatt av de norske fangene, som ankom Bodø

²⁰⁴ Børresen 199: 244

²⁰⁵ Børresen 1999: 247

²⁰⁶ Børresen 1999: 311

²⁰⁷ Børresen 1999: 314

etter opphold på Grini. De østeuropeiske krigsfangene kom tydeligere frem etter hvert. 25. mai 1945 ble de for første gang omtalt i en egen artikkel: «Men selv om forholdene i fangeleirene her i landet ikke var så grufulle som tilfelle synes å ha vært andre steder. Så var det også galt nok for fangene bak piggtrådene både i Bodø og andre steder i Norge».²⁰⁸ Ordene «galt nok» beskriver kanskje noe av den manglende kjennskapen til og prioriteringen av fangenes situasjon i pressen, og den ble overført til leserne. Bjørn Knutsen mener dette viser hvordan kunnskapen om fangenes skjebne i leirene var nokså fattig og lite informativ i Nordlands Framtid.²⁰⁹ At man heller ikke hadde lignende beskrivelser fra distriktet, var en naturlig konsekvens av de store avstandene. Det var derfor forholdene i Bodø og nærområdet, som ble utgangspunktet for omtalen av de sovjetiske fangene. Dette viser hvordan avisenes rolle som skaper av kollektiv hukommelse har en funksjon, men også at de ikke nødvendigvis forteller hele bildet.

Selv om krigsfangene led en grusom skjebne i fangeleirene, og mange nordmenn fikk et sterkt inntrykk av forholdene under okkupasjonen, er det likevel ikke rart dette gled i bakgrunnen når krigen var over. Noen prøvde å holde kontakten med fanger de hadde blitt kjent med i frigjøringsdagene våren 1945, men forsøkene på korrespondanse ble avvist. Brev som ble sendt til Sovjetunionen kom i retur. Selv om man hadde et ønske blant folk om å opprettholde forbindelsen, lot det seg ikke gjøre.

Alle likene fra Indre Salten og Bodø, med unntak av lasten fra Elvkroken og Kobbvatn i Leirfjorden, ble fraktet med lastebil til Sørfolds kommunesenter, det gamle handelsstedet Røsvik. Der ble de lagret inne i brygga. Marie Zakariassen var 23 år gammel høsten 1951 og på besøk i Røsvik husker hun at de kunne se liksekkene gjennom vinduene.²¹⁰ Det må ha vært en uhyggelig opplevelse. I det samme bygget lå visst nok også kommunens mellager. Flere titalls liksekker lå midt i bygda, nærmest på utstilling. Det bekrefter vanskelighetene med å finne steder å plassere sekkene i påvente av transport, men viser også noe vesentlig mer overraskende. Hvor stor verdighet tilla man de sovjetiske fangene med en slik behandling av levningene?

88 år gamle Petter Hermansen, i dag bosatt på Fauske, hadde personlig erfaring med «Operasjon Asfalt.» Som ruteekspeditør på kaia i Talvik i Finnmark i 1951 fikk han i oppdrag å frakte 19 fangelik i asfaltsekker fra kirkegården til båtanløpet. Han beskriver gravergjengen, folk som tilhørte den faste gruppa, som «nokså kjølige». Ingen av likene var identifiserte og hva som havnet i hvilke sekker var tilfeldig. Likene lå lagret i rundt to måneder, men før de skulle lastes om bord i fraktebåten fikk han beskjed om at det kun skulle være seks sekker. Instruksen var at det var nok med en hodeskalle – «og litt til.» Han måtte derfor begynne å flytte på levningene.

²⁰⁸ Westlie 2012: 7

²⁰⁹ Knutsen 2001: 67

²¹⁰ Intervju mars 2013

Selv så han på oppgaven som en jobb, han som andre fikk godt betalt, men han kan ikke huske at det var noen betenkeligheter knyttet til det å håndtere likene av de sovjetiske krigsfangene. «Jeg så på det som en god gjerning», sier han om det å være med på å samle gravene på ett sted. «Det storpolitiske i saken visste vi ingenting om.» Han sier saken heller ikke ble særlig snakket om, ikke fordi det var forbundet med skam eller skrekk, men fordi det rett og slett ikke var et tema.²¹¹

Oppsummering

Det måtte kommunister til hvis noen protester mot «Operasjon Asfalt» skulle finne sted, men det i seg selv var ikke nok. Det viser forholdene på Fauske, der lokale kommunister møtte opp på kirkegården, men nesten ikke ble lagt merke til av andre enn de som stod for oppgravingen. Det som kanskje ble utfordringen for andre, var at man raskt risikerte å bli ansett som kommunist hvis man protesterte offentlig på oppgravingen. Da var det fort gjort å overlate protester til kommunistene, og at det ble ansett som deres sak.

Der relasjonene til krigsgravene var sterk og gravstedene var i umiddelbar nærhet, var også reaksjonene mest tydelige. I Bodø, hvor befolkningen ikke hadde et veldig nært forhold til krigsfangene, både på grunn av leirenes plassering, det begrensede antallet krigsgraver og andre faktorer, var det liten eller ingen motstand. Da oppgravingen fant sted, ble det også gjort på et tidlig tidspunkt i prosessen. Det er også mulig at de som stod for arbeidet var mer nøye med arbeidet i sentrale strøk, og både gjorde jobben raskt og umerkelig.

I Sørfold og Saltdal, hvor leirene og kirkegårdene lå tett, og fanger og folk mange steder levde side om side, oppstod det en helt annen eksponering. Problemet i utkanten var de store avstandene. Det var ikke grunnlag for å samle folk til motstand. Det var heller ikke like mange kommunister til å dra det i gang, noe som virker å ha vært en forutsetning for organisert motstand. I tillegg kommer tidsfaktoren, i mesteparten av Salten var arbeidet gjort før saken var offentlig kjent og selv om mange fikk det med seg, var det slettes ikke alle som gjorde det eller forstod hva som foregikk. Det viser blant annet møtet i kommunestyret på Fauske.

Oppgravingen av krigsgravene vakte tilsynelatende ingen reaksjoner politisk i Fauske, Bodø, Saltdal eller Sørfold mens oppgravingen pågikk, selv om NKP var representert i kommune- og bystyrene nesten alle steder (Bodin hadde ingen NKP'ere i kommunestyret verken etter valget i 1947 eller 1951). I tillegg er det et spørsmål om hvor mange som visste, eller som viste interesse for krigsgravene. De muntlige kildene forteller at oppgravingen var et tema det ble snakket om i det stille og som mange var klar over. Noe utbredt eller omdiskutert tema virker krigsgravene likevel ikke å ha vært, noe arkivenes fåtallige nedtegnelser også bevitner. De første etterkrigsårene

²¹¹ Intervju januar 2014

lå fokuset fremover i tid, man kunne ikke være tilbakeskuende. Landet skulle bygges på nytt, og det var verken tyskere eller sovjetere en del av.

KAPITTEL 5

Reaksjonene i Salten sammenlignet med Rana og Ofoten

«Hyener er de dyr som lever av gravskjending!»

- Nordland Arbeiderblad 18.10.1951

Salten-distriktet hadde den klart største konsentrasjonen av sovjetiske krigsfanger under okkupasjonen, og hadde etter krigen flest sovjetiske krigsgraver i Nordland. Verken Nordlands Framtid eller Nordlandsposten hadde noen opplysninger om oppgravingen av krigsgravene i sitt nærområde høsten 1951. Samtidig var det få sterke reaksjoner på «Operasjon Asfalt» blant lokalbefolkningen, kun kommunistene på Fauske møtte opp på kirkegården for å protestere. To steder hvor likflyttingen vakte større oppstandelse enn i Bodø og Salten, var Mo i Rana og Narvik.

Rana – arbeiderbastion og kommunistisentrum

I de to nabokommunene Nord-Rana og Mo kunne man finne sovjetiske krigsgraver ved Nabbvollen, Brennheia, Bolna og Mo kirkegård. Ved det sistnevnte gravstedet hadde lokalbefolkningen og kommunen i 1948 gått sammen om å lage et nytt minnesmerke fordi det gamle var nedslitt. Da det i 1951 ble kjent at gravene skulle flyttes til Tjøtta, ble det møtt med sterke reaksjoner. Her stod kommunistene i spissen. Allerede 17. september tok NKP-representanten Gunnar Erlandsen saken opp i bystyret, med krav om at folk fikk rede på hva som foregikk.²¹² 4. oktober ble saken behandlet i formannskapet etter et nytt initiativ fra kommunistene. Det førte til et vedtak sendt til Forsvarsdepartementet, der de folkevalgte på Mo kom med en «alvorlig henstilling» om at fangenes graver måtte få fred. Det ble også formet en lokal protestbevegelse mot oppgravingen, og i følge Thor Helge Eidsaune var det ikke tvil om at det var kommunistene som stod bak oppropet.²¹³ Men i midten av oktober hadde de ennå ikke klart å etablere noen utbredt opinion blant stedets innbyggere. Allerede her er det et sentralt moment – tidsaspektet. I Salten var oppgravingen over nærmest før man rakk å reagere, på Mo fikk man god tid til å mobilisere krefter og overbevise folk om et ansvar. Også samarbeidet om minnesmerket må ha ført til en større felles verdi knyttet til gravstedene, som ble forsterket

²¹² Eidsaune 1999: 16

²¹³ Eidsaune 1999: 17

gjennom det kommunale telegrammet til Forsvarsdepartementet. I Salten fantes ikke den samme bevisstheten rundt dette, verken blant allmennheten eller politisk.

I følge et håndskrevet notat fra overvåkningspolitiets sjef Asbjørn Bryhn til Forsvarsdepartementet fra 13. oktober, ble det rapportert at mange fant «planen om flytning unødvendig og støtende», men at det «er *ikke* grunn til å tro at en gjennomføring av planen [...] vil lede til demonstrasjoner eller oppløp.» Politimesteren på Helgeland hadde slått fast at saken ikke var noe «alminnelig samtaleemne.»²¹⁴ Slike etterretningsrapporter var det en jevnlig strøm av fra de som koordinerte arbeidet med «Operasjon Asfalt», og notatet samstemmer med det tidsvitnene i Salten husker av stemningen. Det var likevel en annen oppmerksomhet rundt oppgravingen på Mo enn det som virker å ha vært tilfellet i Salten. Saken var også i nyhetsbildet med et betydelig tyngre lokalt fokus i Rana.

På samme måte som i Bodø, var det to aviser på Mo i 1951 – én arbeiderpresse og en borgerlig avis. Rana Blad var arvtakeren til Dunderlandsdølen fra 1902, og hadde hele tiden vært knyttet til arbeiderbevegelsen. Det hadde blitt satt store ressurser inn i kampen mot den borgerlige konkurrenten Helgeland i de første etterkrigsårene og avisen hadde i 1950 et opplag på 2647.²¹⁵ Avisen hadde etter Norges involvering i Atlanterhavspakten snart blitt en varm forsvarer av NATO, og var et lojalt parti- og regjeringsorgan.²¹⁶ Helgeland, som fikk navnet i 1910, hadde en tilknytning til Venstre de første årene, men etter konkurs og reorganisering i 1921, ble den et talerør for Høyre. På samme måte som borgerlige Nordlandsposten i Bodø, hadde avisen holdt det gående under okkupasjonsårene og kom dermed økonomisk og distribusjonsmessig styrket ut av krigen. Rana Blad hadde blitt midlertidig stanset og var i 1950 fremdeles mindre enn Helgeland, som da hadde et opplag på 3000.²¹⁷

I følge Thor Helge Eidsaune produserte ikke Rana Blad «en eneste kritisk tanke» om den planlagte flyttingen av de sovjetiske krigsgravene, og de opprettholdt også sin posisjon hele veien høsten 1951. Det var det nok gode grunner til. Styreformannen i Rana Blad var Nils Hillestad, LO-sekretær i Mo i Rana og Arbeiderpartiets politiske bindeledd mellom Mo og hovedstaden, både offisielt og uoffisielt. Både Jens Chr. Hauge og andre ansvarlige for gjennomføringen av «Operasjon Asfalt» tok direkte kontakt med Hillestad for å diskutere forholdene på stedet.²¹⁸ At dette gav utslag i avisen, var en naturlig konsekvens. Helgeland var derimot til dels kritisk til oppgravingene, men la om kursen noe etter hvert og ble mer nøytrale. 9. oktober hadde de et skeptisk leserinnlegg på trykk. «Jeg kan ikke forstå Forsvarsdepartementet som ville flytte de

²¹⁴ Fjermeros 2013: 141

²¹⁵ Bones 2010: 269

²¹⁶ Bones 2007: 242

²¹⁷ Eidsaune 2010: 168

²¹⁸ Fjermeros 2013: 152

russiske soldaters døde legemer på andre steder – ifra de kirkegårder hvor soldatene hviler i innvigd jord [...] De burde skamme seg for en slik ordre til det norske folk», kunne man lese. I midten av oktober hadde de et annet leserbrev, signert A. H., som tok til orde for å la gravene på Mo kirkegård være i fred. Saken berørte tydeligvis flere i større grad enn i Salten, og det både på borgerlig side og på arbeiderbevegelsens ytre venstrefløy.

For å lette organiseringen av motstandsarbeidet under krigen hadde NKP i Nordland blitt delt i to regioner, hvor det sørlige tyngdepunktet ble lagt til Mo i Rana.²¹⁹ Partiets utbredelse på Mo hadde vært nokså marginal på slutten av 1930-tallet, med bare 10-15 medlemmer i 1940. Kommunistenes illegale motstandsarbeid under okkupasjonen hadde likevel en sterk innflytelse på de politiske holdningene i den første tiden etter krigen. De hadde vunnet tillit hos befolkningen og NKP fikk en fjerdedel av representantene i bystyret på Mo etter valget i 1945, i Nord-Rana nærmere en tredjedel i kommunestyret. Mo i Rana var et sentrum for helgelandskommunistene i etterkrigstiden og hadde sterke personligheter knyttet til partiet på stedet. Etableringen av Jernverket, med industri og vannkraftutbygging og i tillegg anleggsarbeidet på Nordlandsbanen, gjorde at folketallet på Mo vokste sterkt på få år. Rana ble et valfartssted for sterke menn i arbeiderbevegelsen.

I 1950 ble Mo kommunistiske parti og Nord-Ranas partilag slått sammen, og samlet dermed de mest aktive medlemmene. Året før hadde de samme politikerne derimot tatt en avgjørelse, som fikk store følger for lokallagets posisjon. I 1949 gav NKPs nedtur på landsbasis utslag i at partiet falt ut av Stortinget. Den tidligere partiformannen og partisekretæren Peder Furubotn hadde mange støttespillere, spesielt i de yngre kretsene, og hadde kritisert partiledelsens linje. Sammen med mange andre ble han ekskludert fra partiet og fikk skylden for den alvorlige splittelsen. Furubotn hadde vært leder for kommunistenes motstandsarbeid under krigen og mange av disse var nå aktive i partiet og dets ungdomsorganisasjon. Forbindelsen mellom Furubotn og kommunistene i Rana hadde blitt sterk allerede før 1945, og de fortsatte å holde kontakten. Partilaget på Mo godkjente ikke utstøtningen av Furubotn, og i motsetning til andre som først gjorde det samme og så snudde, opprettholdt de denne opposisjonen mot eget sentralstyre – og ble etter hvert et problem for partiet. I 1950 ble situasjonen uholdbar for sentralstyret, som sendte Emil Løvlien til Mo med en plan om få flyttet distriktsstyret vekk fra stedet. Partiledelsen prøvde å isolere Mo kommunistiske parti, men lot dem beholde medlemskapet i NKP, trolig fordi de ikke utgjorde noen direkte trussel mot sentralstyret.²²⁰ I tillegg til de interne stridighetene hadde Korea-krigens utbrudd økt skepsisen mot kommunistene, også på Mo. Selv var de opptatt av å vise at de fremdeles var vaskeekte marxist-leninister som ikke

²¹⁹ Børresen 1999: 11

²²⁰ Børresen 1999: 262

lot seg omvende, og slik Tor Jacobsen sier det – krigsgravsaken «kom som en gave i fanget» på kommunistene i Rana.²²¹

Usikkerheten rundt stemningen på Mo gjorde at de ansvarlige for oppgravingen ventet i det lengste før de iverksatte operasjonen. Avgjørelsen ble ikke tatt før kvelden, torsdag 1. november og etter at ordføreren hadde informert formannskapet, gav NKP-representanten Erling Moe klarsignal til sine partifeller til å starte en motoffensiv.²²² I løpet av natten og morgentimene organiserte kommunistene en større protestaksjon. Det ble trykket et flygeblad med tittelen «Gravskjending», som lød: «På tross av den protest som på vegne av folket ble sendt fra Mo kommune til Forsvarsdepartementet skal der foretas gravskjending på Mo kirkegård fredag (bededag) 2. 11. kl. 7. Oppgraving skal foretas i all hast som overrumpling for at ikke denne skjendige handling skal hindres. Men vi skal hindre den. Møt fram!» Oppropet var signert 27 personer, flere av dem var ikke medlem av NKP.²²³ Til tross for dårlig vær møtte flere hundre mennesker opp på kirkegården klokken syv om morgenen for å protestere og hindre oppgravingen.²²⁴ Kjente kommunister holdt appeller og fikk vedtatt et protesttelegram til regjeringen.²²⁵ I følge en av de tilstedeværende etterretningsoffiserene var stemningen hos demonstrantene «aggressiv».²²⁶ Det ble truet med streik fra på Jernverket og jernbanen, og ingen av graverne møtte opp. Oppgravingen ble først utsatt og så innstilt, etter instruks fra forsvarsministeren.²²⁷

Både Eidsaune og Fjermeros argumenterer for at når det kom til stykke var det ikke bare kommunistene som sørget for motstanden, også andre folk støttet opp rundt protesten og møtte opp på eget initiativ.²²⁸ Begge peker også på at protestene ikke var primært og utelukkende politisk motivert fra kommunistenes side, men mest et moralsk standpunkt. Krigen var fremdeles nært i minne og befolkningen i Nordland, som hadde levd nært krigsfangene under okkupasjonen, hadde et sterkere forhold til minnet om de sovjetiske fangene og deres graver enn i andre deler av Nord-Norge. Folks oppfatning ble klarere da realitetene var forestående og det var flere som så på likflyttingen som gravskjending og overtramp av vigslet jord.²²⁹ Det samme var Helgeland med på: «Det tjener neppe sannheten om man blott og bart kaller det en kommunistisk aksjon, selv om man ikke kan se bort fra at enkelte grupper har forsøkt å slå politisk mynt på affæren. Men den pietets- og moralske æresfølelse i vår by later til å ha gitt seg

²²¹ Jacobsen 1988: 101

²²² Børresen 1999: 282

²²³ Jacobsen 1988: 104

²²⁴ Slottemo 2007: 341

²²⁵ Børresen 1999: 283

²²⁶ Fjermeros 2013: 143

²²⁷ Eidsaune 1999: 29

²²⁸ Fjermeros 2013: 17

²²⁹ Slottemo 2007: 342

utslag som en ikke kan overse.» Argumentet om nærheten til fangene er logisk, men ikke fullt så konsistent når man ser til Salten. Kommuner som Sørfold og Saltdal var tettepakket av krigsfanger under okkupasjonen, men uten at det i seg selv utløste noen reaksjoner under «Operasjon Asfalt.»

Rana Blad var mer opptatt av en trussel framsatt av en av kommunistene under aksjonen. I følge Tor Jacobsen var stemningen nervøs i redaksjonen til Rana Blad og de slo opp en dramatisk overskrift dagen etter «kirkegårdskrigen»: «Er det mulighet for at det kan bli forsøkt å hindre flyttinga av krigsgravene med vold? – uttalelser fra enkeltpersoner om at det vil flyte blod, og om at mennesker kan bli drept.» Ryktene var nok overdrevet, men gav uttrykk for den spente situasjonen på Mo disse dagene, og hvordan Rana Blad forsøkte å helle bensin på kommunistbålet. På lederplass gav Rana Blad nok en gang uttrykk for sin tilslutning til myndighetenes arbeid: «Det er fritt for alle å mene noe om flyttingen, men Regjeringen må ta avgjørelsen. Å hindre Regjeringens vedtak er å oppfordre til lovløshet.» Avisens stilling i saken var klar.

Rana Blads konsekvente linje i spørsmålet om krigsgravene kan ha vært med på å provosere den kommunistiske agitasjonen og dermed forsterke reaksjonene rundt «kirkegårdskrigen.» På den måten er det mulig de bidro til mobiliseringen blant både kommunister og andre som ikke var tilknyttet partiet. Noen dager senere arrangerte NKP en minnestund ved de sovjetiske krigsgravene på Mo kirkegård, på årsdagen til oktoberrevolusjonen i Russland. Rana Blad kommenterte: «Det er ikke lenger tvil om at det er en kommunistisk aksjon [...] Hensikten er opplagt, for det har ikke vært tradisjon å feire 7. november på Mo kirkegård.» I motsetning til Bodø-avisene forsøkte a-pressen på Mo aktivt å påvirke folkeopinionen. I Bodø fikk ikke pressen den samme betydningen, fordi det lokale engasjementet rett og slett var mindre.

Helgeland var mer moderate i omtalen av aksjonen og mer opptatt av selve avlysningen. Av en representant for Forsvarsdepartementet hadde de fått beskjed om at den opprinnelige planen, som hadde gått ut på oppgraving fredag morgen, var blitt utsatt på grunn av «tekniske vanskeligheter.» Situasjonen var nok kaotisk og informanten prøvde seg på en bortforklaring. «Vedkommende understreket overfor oss at det var feil å tro at det var protestdemonstrasjonene som hadde fått delegasjonen til å utsette flyttingen.»

Pressedekningen av «Operasjon Asfalt» i Rana var lik den i Salten i at den ikke bidro til noen polemikk mellom avisene. Arbeiderpressen på Mo var likevel mer entydig lojal til regjeringen, men hadde trolig et enda sterkere bånd til partiet enn Nordlands Framtid i Bodø. Redaktør Braseth hadde ikke den samme kontakten med den politiske bevegelsen, og den samme kommunikasjonen og kontrollen med avisen var heller ikke nødvendig i Bodø. I Rana var kommunistene en betydelig større faktor, som var i opposisjon til Arbeiderpartiet og dermed også

Rana Blad. Braseth var sovjetvennlig innstilt, men holdt en lav profil. Dette var partipressens storhetstid, men fordi det heller ikke var noen som stod for en antisovjetisk linje i avisene, oppstod det ingen politisk polarisering i Bodø, i motsetning til i Mo i Rana. Den borgerlige avisen forholdt seg mer moderat til hendelsene, men der Helgeland hadde flere leserbrev på trykk og kom med noen egne synspunkter på oppgravingen, var Nordlandsposten ganske tilbakeholdne og hadde ingen kommentarer med eksternt opphav.

Rana Blads kjøp og tendens til å rakke ned på kommunistene, bidro trolig til den aggressive tonen mellom arbeiderbevegelsens to partier, avisen hadde en klar ambisjon om å underminere NKPs politiske betydning. Rana-kommunistene på sin side så sitt snitt til benytte anledningen til å markere styrke, ikke minst som en intern kampanje i partiet. Dette førte til en ekstra dimensjon i motstanden, selv om Thor Helge Eidsaune mener den mest var drevet av hensynet til minnet om krigsfangene og ønsket om verdighet. Den moralske motivasjonen var nok genuin, men de indre stridighetene i NKP må ha også ha spilt en rolle i kommunistenes intense kamp. Dette representerer en grunnleggende forskjell sammenlignet med forholdene i Salten. Selv om kommunistene stod for protester på et sted som Fauske, manglet de denne politiske striden som drivkraft. Det er heller ikke umulig at Mo-kommunistenes kjøp på krigsgravene nettopp bidro til å dempe kommunistenes reaksjoner andre steder. Partilaget var ikke spesielt populært i resten av partiet på grunn av sin urokkelige holdning i Furubotn-striden. Når kommunistene på Mo kjørte krigsgravene som sin sak nummer én høsten 1951, kan andre partilag ha sett på det som lite attraktivt å bli med på denne bølgen. Til og med NKP'ere i Rana-distriktet som ikke befant seg på Mo, synes at det sterke partilaget i Jernverksbyen var for voldsomt. Et forslag fra partilaget på Mo om å arrangere en serie folkemøter ute på bygda, ble ikke møtt med entusiasme i Korgen, Sør-Rana og Nord-Rana.²³⁰ Den samme holdningen kommer også tydelig frem i landsdelens kommunistorgan, Nordland Arbeiderblad, som knapt åpnet munnen da meldingene kom om kommunistenes vellykkede aksjon på Mo i november. Saken var viktig for hele NKP, men da partilaget på Mo fikk all oppmerksomheten, dempet det den kommunistiske retorikken andre steder, som for eksempel Ofoten. Ikke på noen av stedene i Salten var det heller stort nok grunnlag til å vekke dette engasjementet i utgangspunktet, verken hos kommunister eller andre.

Å forklare den kraftige motstanden på Mo bare ut fra tidsaspektet, den mengden tid man hadde i Rana til å respondere, blir også utilstrekkelig. I Salten tok det halvannen måned før man reagerte på oppgravingen i kommunestyret i Fauske, i Saltdal enda lenger. I Bodø og Sørfold var det ingen politisk diskusjon i det hele tatt. Både Eidsaune og Fjermeros peker på nærheten til

²³⁰ Børresen 1999: 262

krigsfangene under okkupasjonen som den kanskje viktigste årsaken til at protestene i Rana ble så store, men denne kontakten var minst like utbredt i Salten, hvor det også befant seg mange flere fanger under krigen og også flere graver enn i Rana etter 1945. Bevisstheten og engasjementet for gravstedene var begrensede i Salten, på Mo var de nok noe større, men som nevnt ble ikke «Operasjon Asfalt» oppfattet som noe «alminnelig samtaleemne». Uten kommunistene som pådrivere hadde neppe «kirkegårdskrigen» funnet sted.

Med bevaringen av krigsgravene vant kommunistene på Mo en intern seier, men den ble også deres undergang. I 1954 avsluttet de konflikten med sentralstyret, men det var ikke nok. NKP på Mo ble i løpet av 1950-tallet marginalisert og forsvant nesten helt ut av det politiske bildet mot slutten av tiåret, i likhet med resten av partiet.

Narvik – i skyggen av Nordland Arbeiderblad

I slutten av august dukket gravemannskapene opp i Ofoten-området, men siden verken kommunale myndigheter eller prestene hadde fått noe informasjon om det som skulle foregå, stanset rådmannen i Narvik arbeidet etter at sju lik var gravd opp. Både blant lokale politikere og andre ble det protestert mot oppgravingsplanene. Nabokommunen Ankenes hadde til og med planer om en restaurering av kirkegården i Beisfjord.²³¹

Etter å ha telegrafisk framlagt spørsmål om oppgravingen og mottatt nye forskrifter om saken fra Forsvarsdepartementet, meddelte rådmann Knut Røssaak i et brev til en av graverne 18. september at de nå fra kommunens side ikke hadde noe å innvende mot at oppgravingen fortsatte «etter de direktiver som er gitt, og en går ut fra at arbeidet da blir gjenopptatt.»²³² Protester førte til at formannskapet en uke senere likevel fattet et vedtak der de gav Forsvarsdepartementet beskjed om at «en ønsker å sette istand kirkegården for falne russiske soldater» og at de allerede hadde blitt enige med Sovjets ambassade om arbeidet og finansiering og vedlikehold.²³³ Svaret fra departementet var identisk med det som ble sendt som respons til den lignende henstillingen fra Mo i Rana. «For å klargjøre Regjeringens syn på sammendragningen av gravstedene for gravlagte sovjetborgere i Nord-Norge sender departementet som vedlegg over avskrift av den note som utenriksdepartementet 10. oktober d.å. har levert den sovjetrussiske ambassade i Oslo», stod det i brevet signert statsråd Jens Chr. Hauge selv. Noten argumenterte for de begrunnelser regjeringen tidligere hadde gitt for anrettelse av en ny sentralkirkegård for de sovjetiske krigsgravene og avviste de sovjetiske protestene.

²³¹ Fjærmeros 2013: 115

²³² Nakom

²³³ Fjærmeros 2013: 115

Oppgravingen av 64 lik på krigskirkegården i Narvik ble gjort 29. oktober, kun noen få dager før «kirkegårdskrigen» på Mo.

I slutten av oktober var lokale protester tema i formannskapet i Narviks nabokommune Ankenes, hvor det var reaksjoner i Beisfjord. Der hadde også oppgravingen blitt utsatt på grunn av motstand fra innbyggerne. Uro hadde det også vært om bord i fraktebåten D/S Raftsund, hvor flere blant mannskapet sa fra seg oppdraget. På land nektet lokalt engasjerte arbeidere å delta i oppgravingen.²³⁴ På tross av motstanden ble oppgravingen gjennomført i slutten av oktober, men i likhet med i Tromsø, hvor det også hadde vært mindre protester, foregikk aksjonen disse stedene under mer formelle forhold, med ordfører og embetsmenn til stede, og med prosesjon og flagging på halv stang. Med dette ville de ansvarlige for oppgravingen signalisere at gravflyttingen ble gjort under verdige omstendigheter og at det ikke var snakk om gravskjending, slik ryktene gikk ut på. I motsetning til de fleste andre stedene ble likene her gravd opp og lagt i kister.²³⁵ De ble deretter lastet fra Narvik og Beisfjord 30. oktober og fraktet til Tjøtta.

I Salten-kommunene, hvor oppgravingen ble foretatt i løpet av september, var det ingen kommunale myndigheter som stilte spørsmål ved prosessen. I Narvik og omegn responderte man altså umiddelbart med å kritisere og få arbeidet utsatt. I Beisfjord var det et stort folkemøte onsdag 26. september, som krevde at oppgravingen ble stanset.²³⁶ De innledende reaksjonene var også mye sterkere enn i Rana-distriktet. Noe av årsaken til det ligger trolig i den rollen Narvik-området spilte under krigen, og stedets sterke kultur rundt minnet om krigshandlingene våren 1940. Under kampene i Ofoten, som varte i rundt to måneder fra april til juni, omkom over 50 soldater fra norske forsvarsstyrker, mens Sjøforsvaret mistet over 280 mann.²³⁷ Helt fra mai 1945 ble det arrangert flere seremonier og minnemarkeringer for de som ofret livet under kampene om Narvik, og i tiår fremover var det stadige manifestasjoner og monumentavdukinger i forbindelse med krigen.²³⁸ Narvik fikk en ny «verdighet og stolthet» gjennom krigen. Etter hvert kom flere krigsminnesmerker, som førte til at byen fikk en helt spesiell dimensjon i det felles minnet om krigen. Selv om de sovjetiske krigsfangene kanskje ikke var en like sentral del av denne bevisstheten fordi de ikke var involvert i krigshandlingene, må de likevel på sikt ha blitt inkludert i det kollektive engasjementet, og det på et helt annet nivå enn i Salten og Rana. Så hvorfor skapte ikke dette den samme tyngden i protestene mot oppgravingen av de sovjetiske krigsgravene, som det de oppnådde på Mo?

²³⁴ Eidsane 1999: 10

²³⁵ Eidsaune 1999: 20

²³⁶ Fjernerros 2013: 116

²³⁷ Aas 2010: 77 etter Ottar Vold. *Felttoget 1940 – andelingenes påkjenninger og tap*. Trygdestaten.

²³⁸ Ytreberg 1954: 393

Narvik var også en kommunistbastion i Nordland, og her fantes partiets høyst aktive landsdelavis. Arbeiderpartiets avis i Narvik var Fremover. Dens historie var uløselig knyttet til gjennombruddet og fremveksten av arbeiderbevegelsen i havnebyen, men etter 2. verdenskrig ble den et andelslag istedenfor å være eid av Arbeiderpartiet. I 1950 hadde den et opplag på 4462, men var klart mindre enn den borgerlige konkurrenten Ofotens Tidende.²³⁹ Fremover var arbeiderpartiavis i en arbeiderpartiby, og som tilfellet var med Rana Blad på Mo, var det også en nær forbindelse mellom presse og politikk i denne avisens redaksjon. Redaktør Odd Finseth var i tillegg ordfører i Narvik og et politisk aktivum.²⁴⁰ De to avisene kom likevel i skyggen av NKP-organet Nordland Arbeiderblad. NA hadde eksistert siden 1931, etter at Frithjof Strøm ristet liv i drømmen om en kommunistavis for Nord-Norge, og ble første redaktør. NA ble først trykket i Bodø, men ble flyttet til Narvik i 1936. Den ble stoppet under krigen, men hadde i 1950 et opplag på rundt 2000, godt under halvparten av hovedkonkurrenten Fremover.²⁴¹

Nordland Arbeiderblad var den første avisen i Nordland som skrev om «Operasjon Asfalt», da de allerede 28. august fortalte om de sovjetiske likene som ble gravd opp på krigskirkegårdene i Narvik og Beisfjord. Tre dager senere kunne de også fortelle at de hadde brakt på det rene at de sovjetiske levningene skulle samles etter «departementsbestemmelsen». Samtidig kritiserte de hver eneste side ved oppgravingen, fra måten den ble gjort på, hvordan likene ble lagret, organiseringen av arbeidet, manglende informasjon og at alle spor etter gravstedene skulle ødelegges. Den siste opplysningen hadde innhentet fra en av graverne, og var en sannhet med sterke modifikasjoner. Offisielt gikk instruksene ut på at alle minnestøtter skulle bevares, så langt det lot seg gjøre.²⁴²

Det tok ikke lang tid før leserne meldte seg på debatten. 4. september stod det et leserbrev undertegnet Roald Lund på trykk, med tittelen «Hva foregår på de russiske krigskirkegårdene?». Innlegget tok opp de samme momentene og stilte seg undrende til om myndighetene i det hele tatt verdsatte minnet om sovjetsoldatene «som vår allierte i kampen mot fascismen?». Der opplysningene om «Operasjon Asfalt» tok lang tid å komme fram i Bodø, var de på trykk i Nordland Arbeiderblad helt fra begynnelsen av. Det var derfor kommunistavisen som fikk stå som den største premissleverandøren for oppfatningene om krigsgravenes behandling i pressen de første dagene. I Bodø var det ingen som tok samme initiativ, der var det lenge stille både fra sovjetvennlige og de som ikke var det.

NA fortsatte med sterke overskrifter gjennom hele september, og kjørte på med nye «avsløringer» rundt oppgravingen. «Har militæret allerede avskaffet den sivile administrasjonen

²³⁹ Svendsen 2010: 130

²⁴⁰ Bones 2007: 238

²⁴¹ Svendsen 2010: 239

²⁴² Se kapittel 6

her i landet?», spurte de på forsiden 8. september. Den 13. var en tekst gitt tittelen «Vandaliseringen av de russiske krigskirkegårdene», der de fortalte at de hadde henvendt seg til den sovjetiske ambassade i Oslo og fått til svar at de ikke visste noe om det som foregikk. I følge notevekslingene mellom Norge og Sovjet stemmer ikke dette, men med mindre det var snakk om uinnvidde personer som besvarte forespørselen, så kanskje ambassaden en trofast alliert i Nordland Arbeiderblad i polemikken mot den norske regjeringen i denne saken. Avisen gikk i så fall rett på – og tok hansken opp til fulle.

I lederspaltene avviste redaksjonen at avisen angrep de som hadde utført oppgravningen, men at kritikken var rettet mot myndighetene som stod bak. Kun få dager etter trykket de nok et leserinnlegg, som inneholdt direkte trusler mot navngitte personer, som hadde deltatt i arbeidet på krigskirkegårdene. «Vi skal legge oss disse navnene på minnet», var beskjeden i det hudflettende – og for Nordland Arbeiderblads del selvmotsigende – leserbrevet.

Harseleringen med myndighetene fortsatte og det med karakteristikker som «barbariet skjer etter amerikansk diktatur», den «norske» regjering i hermetegn og andre anklagende uttrykk. Av Dagbladet ble NA beskyldt for å lyve og overdrive omstendighetene. Tilsvaret var å beskrive Dagbladet som å ha «spesialisert seg som den «sosialistiske» regjeringens gravskjenderorgan». Nordland Arbeiderblad var ikke bare ivrige i tjenesten, de drev nærmest krig i spaltene og med enhver som ikke var åpenlyst enige med dem selv. Da slo det nok tilbake på deres inkonsekvente retorikk å omtale Dagbladet slik. Noen dager før hadde de til og med på lederplass bemerket at selv riksavisene – og Dagbladet spesielt, kalte regjeringens framgangsmåte i krigsgravsaken «skandaløs». Temperaturen må ha vært høy i kommunistenes redaksjonslokaler i Narvik – og tempoet tilsvarende. Krigsgravene var førstesideoppslag hele ni ganger i løpet av september, ti ganger i oktober og fire ganger i november. De holdt også på lenge etter at de andre avisene var sluttet å skrive om «Operasjon Asphalt.» I september hadde de totalt atten oppslag, i oktober 28 og i november tretten. Totalt hadde altså Nordland Arbeiderblad nesten 60 oppslag fra slutten av august til midten av november, over ti oppslag mer enn Nordlandsposten og Nordlands Framtid hadde til sammen i samme tidsrom. Med andre ord trykket NA noe hver eneste gang nye opplysninger eller ytringer kom til overflaten. De var også flittige med egne synspunkter, som i store trekk var de samme som sovjeterne brukte i sine protester til den norske regjeringen. I tillegg trakk de fram paradokset at det samtidig foregikk en oppussing av tyske krigskirkegårder, mens de sovjetiske gravene ble skjendet. Den norske statsministeren ble konsekvent omtalt som Mr. Gerhardsen av kommunistene, i en nedlatende tone som både avisen og dens lesere ofte benyttet seg av.

Kommunistenes voldsomme kjøp på krigsgravsaken må ha vært en medvirkende faktor til at de to andre avisene i Narvik forholdt seg relativt rolig. Fremover lå særdeles lavt med hensyn til å omtale saken, og Ofotens Tidende uttrykte heller ingen tydelig kritikk til det som foregikk. Fremovers taushet står i sterk kontrast til Nordland Arbeiderblads dekning av «Operasjon Asfalt.» Den sammenfaller med Rana Blads aksept og for så vidt med Nordlands Framtids kursendring. Til Nordland Arbeiderblad uttrykte ordfører Finseth at han syntes oppgravningen av likene var «ufattelige», men den samme holdningen lot han ikke skinne gjennom i like sterk grad i sin egen avis. Finseths dobbeltrolle kompliserte situasjonen og Fremover omtale knapt krigsgravsaken mens den pågikk. Der Rana Blad på sett og vis måtte ta opp kampen med de lokale kommunistene for å fremstå som en motvekt til NKPs politiske tyngde på stedet, hadde ikke Fremover samme mulighet i Narvik og fikk en rolle som var mer lik den Nordlands Framtid hadde i Bodø, men enda mer passiv og unnnvikende. Det kan likevel ha vært med på å påvirke lokalbefolkningen til å ta samme nøytrale standpunkt, og samtidig forklare hvorfor protestene ikke nådde samme nivå som på Mo. Kommunistene i Narvik hadde mistet styrke og fikk ved valget i oktober 1951 valgt inn åtte representanter i bystyret, som bestod av hele 52 personer. Nordland Arbeiderblads intense fokus på krigsgravsaken kan ha blitt for mye.

For å vise at det heller ikke bare var kommunistene som var i mot oppgravningen, og kanskje for å markere styrke, slapp NA også til noen som ikke var med i partiet i avisen: «Jeg er ikke kommunist. I alle fall tror jeg det ikke selv. Men dersom det er blitt slik, at det å ha mot til sine meninger er det samme som å være kommunist, da er jeg kommunist.» Et slikt leserinnlegg var mye verdt for NA, men kan ha medvirket til det motsatte av sin hensikt. I stedet for å overbevise de som ikke var med i NKP til å protestere, kunne nettopp det å tilslutte seg motstanden ha blitt ansett for å være en handling i kommunistisk ånd. Dessuten kunne narvikværingenes tradisjon for monumenter og minnesmerker ha gjort at ideen om en ny samlet krigskirkegård for de sovjetiske likene etter hvert appellerte til dem. Fremover erklærte i forbindelse med oppgravningen at de var innforståtte med at «russerlikene» måtte flyttes til Tjøtta. Det samme gjorde den borgerlige Ofotens Tidende. Protestene blant lokalbefolkningen, både fra kommunister og de som ikke var med i NKP, var sterkest innledningsvis, men virker å ha avtatt når myndighetenes argumenter for flyttingen av gravstedene kom frem.

Nordland Arbeiderblad så det derimot ikke slik og fortsatte med sin kampanje, uten hver gang å se hvem som var på deres eget lag. Nordlands Framtids kommentar 17. september og den ironiske undertonen i formuleringen «selv om det er russere det gjelder», hang ikke kommunistene i Narvik med på. Ordbruken ble dårlig mottatt av en av Nordland Arbeiderblads

lesere, som 20. september hadde følgende kommentar i et innlegg: «[...]setningen «selv om det er russere det gjelder» burde vært utelatt. Det lyder nesten amerikansk: Det er bare en neger!»

Andre steder igjen var kommunistene mer skarpsindige. 22. september kommenterte de regjeringens tempo i forbindelse med krigsgravsaken, i forhold til datoene for noteutvekslingene mellom Norge og Sovjet fra den første henvendelsen i mai til sovjeterne i begynnelsen av august fikk beskjed om valget av Tjøtta som plassering for den nye kirkegården. Samme dag ble det påpekt en sammenheng andre aviser ikke viste til. Der koblet de krigsgravsaken med internasjonale krefter, da de anklaget Gerhardsen-regjeringen for å handle raskt «når den får pålegg av USA.» Det synet hadde de nok ofte og overbevisningen om at amerikanerne stod bak «Operasjon Asfalt» var også feilaktig. Men bak påstanden lå en indirekte kobling, nemlig de militære områdene. Om de visste hvor nært de var sannheten, eller om det var ren opportuniste og propaganda, er uvisst. De var like raske med å kalle norske statsråder for «gauleiter» og «ventet» sarkastisk hvert øyeblikk på ny tysk innmarsj i Norge. Da det kom til stykke, klarte de heller ikke å se sammenhengen mellom deres venner i Moskvas utspill om Svalbard og Bjørnøya og det diplomatiske presset om å innstille flyttingen av krigsgravene.

Eller – de gjorde det, men torde ikke å si det direkte. Tirsdag 23. oktober trykket de et bilde nederst på forsiden, ledsaget av to sitater. Det ene var fra Arbeider-avisa i Trondheim, hvor det stod «Beskjemmende og uhyggelig å lese om den vanvyr som er vist overfor de russiske graver». Det andre var fra den norske regjeringens svarnote til Sovjet 10. oktober. «Den norske regjering står uforstående overfor Sovjet-Samveldets påstand om forhånelse av de russiske soldaters minne.» Under der igjen stod et utklipp fra det Nordland Arbeiderblad titulerte som «en fabrikk-artikkel fra det «sosialistiske» pressebyrå i Oslo om Sovjet-Samveldets note om Svalbard». Der stod det at noten i seg selv var et uhyggelig dokument, uansett hvordan man vurderte Kremls hensikt med den. «Noten er et vitnesbyrd om de metoder Moskva bruker i sin kaldekrig.» Nordland Arbeiderblad utdypet ikke og ingen andre fulgte det opp heller.

En feil som gikk igjen i den kommunistiske og også sovjetiske argumentasjonen, var at de mente de sovjetiske krigsgravene også var levningene etter de soldater som deltok i frigjøringen av Norge. Det var riktignok snakk om samme hær, men de døde som «Operasjon Asfalt» omfattet, var de som omkom i krigsfangenskap i Norge i årene 1941-1945. De soldatene som falt da Den røde armé befri Norge i nord i 1944/45, ble tilbakeført til Sovjetunionen året etter krigens slutt. De siste av 36 soldatlik ble repatriert 26. juli 1946.²⁴³

I begynnelsen av oktober 1951 roet gemyttene rundt krigsgravene seg noe ned i Nordland Arbeiderblad, kanskje på grunn av at sakens sensasjonsverdi var i ferd med å gå over. Antallet

²⁴³ Traavik 2013: 14

oppslag lå likevel på samme nivå og tiltok fra midten av måneden. Lørdag 13. oktober hadde de to oppslag over tre sider. Torsdag 18. oktober hadde de tre ulike notiser bare på forsiden, i tillegg til en notis og et leserinnlegg på underordnede steder inne i avisen. Leserinnlegget navngav ytterligere fem navn på personer som deltok i oppgravningen i Salangen. «Hyener er de dyr som lever av gravskjending», lød det. Nordland Arbeiderblad viste ikke tegn til å sensurere navnene, selv om en av dem bare var 17 år gammel.

Etter hvert virker det som om de gikk tom for kraftsalver og lente seg mer på eksterne kilder, fremfor egen journalistikk. Utklipp fra Bergens Tidende, Lofotposten, Oslo-avisene og sovjetisk presse preget oppslagene de neste ukene. 27. oktober publiserte NA et dikt på tredje side, ved siden av et leserbrev som messet om den kommunistiske politikk som eneste redning. «De befridde oss» var innsendt av Reidun Nygård, Abildsø.

Det er mørkt på kirkegården
I den tunge jorden ligger
knokler av de unge, stolte
som dro fram og knuste, seiret
og jog fiendens menn mot sør

[...]

For en skjensel. For en handling
Norges navn vil lyde skittent,
hvis det norske folk er rolig,
hvis det norske folk med taushet
lar en slik urett skje.

Da det ble klart at oppgravningen av krigsgravene i Narvik skulle foregå under militær honnør og kortesje til utskipingsstedet og flagging ved offentlige kontorer, anerkjente Fremover beslutningen på samme måte som Rana Blad hadde gjort i Mo i Rana. Nordland Arbeiderblad kalte Ap-avisens tilslutning en forhånelse og fullkommen provokasjon. «Det er gravskjendernes hylles til de skjendedel» avsluttet de kommentaren med.

Kommunistene i Narvik hadde trolig mer enn nok med å fortelle om hvordan oppgravningen av krigsgravene foregikk i egen by, og hvordan annen presse ikke beskrev den samme sannheten om den «norske» regjeringens hykleri. De dramatiske hendelsene i Mo i Rana ble så vidt registrert av avisen. I stedet var Nordland Arbeiderblad opptatt av å gjengi kronprins Olavs fire år gamle tale fra 30-årsmarkeringen for den russiske revolusjon, og hvordan han da hadde sett det som en ære at de sovjetiske soldater lå begravd i norsk jord. Teksten var omkranset med bilder fra den samme krigskirkegården, slik den så ut i november 1951. Ødelagte kors, likrester og minnestøtter for sovjeterne med påskriften: «Vetschnaja Pamja! Til evig minne om de

falne heltene!» Artikkelen dekket nesten hele forsiden 13. november. Valget må tydelig ha vært et ønske om å provosere. Som partifeller og med samme mål om stanse oppgravingen, var det likevel underlig av NA ikke å støtte tydeligere opp om Mo-kommunistenes innsats.

I følge Dag Ingemar Børresen hadde Nordland Arbeiderblad problemer med Mo NKPs holdning i Furubotn-striden, og NA hadde heller ingen stor utbredelse i Rana.²⁴⁴ At kommunistene på Mo lyktes der NKP i Narvik hadde mislykkes fire dager tidligere – i å få stanset oppgravingen – ble trolig et hardt slag i brystet for Nordland Arbeiderblad, og dekningen av «kirkegårdskrigen» på Mo taler et tydelig språk – konfliktene innad i partiet stakk dypt. Samtidig bekrefter det kommunistenes avgjørende rolle i motstanden på Mo. Partilaget i Narvik var ikke i stand til å mobilisere de samme kreftene, selv om hadde hatt like god tid til å gjøre det.

Et fullstendig nederlag tok Nordland Arbeiderblad ikke på seg, de slapp ikke krigsgravene helt unna. I en kronikk 8. november kom NA med påstand om at «Regjeringen har en nesten fullkommen ensrettet presse bak seg, i gravskjenderspørsmålet. Det kan ikke være tvil om at denne pressen har skrevet med påholden penn, og at det er gravsjender-regjeringen [sic] som har gitt de alminnelige retningslinjer for kampanjen.» Spesielt reagerte de på Nordlands Framtids leder 2. november, der kommunistene ble pålagt noe av skylden for de overdrevne og til tider uriktige opplysningene som ble spredt om forholdene rundt oppgravingen. 15. november uttrykte nok en kommunist sin avsky for regjeringen i verseform: «Hill deg, Norge, gravskjendernes land/ med en regjering med lite forstand./ Hvor helter som stupte i rekker/ blir lagret i papirsekker. [...] Det norske folks mening har intet å si/ protester fra Sovjet går øre forbi./ Om regjeringens handling, være det sagt/ Hånen og skjendselen er fullbrakt.»

Der de fleste andre avisene slapp taket på «Operasjon Asfalt» etter at oppgravingen ble avsluttet i begynnelsen av november, klarte ikke Nordland Arbeiderblad å gjøre helt det samme. Både 20. og 22. november var det leserinnlegg på trykk som nok en gang ødslet ut sin harme over måten oppgravingen var foregått på. Til slutt lot også kommunistpressen saken slippe det verste jaget.

Rikspressens dekning sammenlignet med lokalavisene i Nordland

Bjørn Westlie har undersøkt noen av riksavisenes omtale av de sovjetiske krigsfangene etter krigen og konkluderer med at pressen gjenspeilte den utbredte sympatien for krigsfangene de første månedene etter frigjøringen i 1945, men etter at repatrieringen var over forsvant de fra avisspaltene.²⁴⁵ Seks år senere dukket opp på nytt.

²⁴⁴ Børresen 1999: 265

²⁴⁵ Westlie 2012: 19

8. september 1951 skrev Aftenposten at myndighetene hadde godkjent en plan for flytting av de sovjetiske krigsgravene i Norge, men av riksavisene var det VG som var mest opptatt av «Operasjon Asfalt.» 26. september var den tema på lederplass. Der forsvarte VG gravflyttingen og slo fast at den nye krigskirkegården i Nord-Norge ville bli en klar forbedring i forhold til de «improviserte gravplassene som til nå har vært spredt ut over hele landsdelen». De mente den nye kirkegården på Tjøtta ville få «en vakker og verdig utforming.» Riksavisene anerkjente den offisielle begrunnelsen for å samle krigsgravene, på samme måte som lokalavisene gjorde. Samme dag kritiserte VG påstandene fra Nordland Arbeiderblad om at et minnesmerke på Saltfjellet var blitt sprengt. De konstaterte at påstandene var usanne, samtidig som de prøvde å oppklare misforståelsen som lå til grunn for den nordnorske kommunistavisens slutninger. «Det som hele historien synes å bygge på, er den høyst krevende oppryddingen som i fjor ble satt i verk på en nedlagt gravplass på Saltfjellet.» Riksavisen klargjorde altså det lokalavisene selv ikke klarte å skille mellom, men bommet riktig nok når de konkluderte med at ingen minnesmerker var ødelagt under selve gravflyttingen. Flere monumenter og minnestøtter ble fjernet og ødelagt under «Operasjon Asfalt.»

Etter hendelsene i Mo i Rana i november, rapporterte VG at «den flokken som samlet seg på kirkegården var altså mindre enn tallet på stemmeføre kommunister. Men det er på det rene at det også var en del ikke-kommunister som møtte fram.» De slo det opp som en «kommunistdemonstrasjon», men glemte å meddele at den faktisk klarte å hindre at gravene ble tømt, bare at det oppstod «tekniske problemer.» Verdens Gang hadde blitt lansert i 1945 som et alternativ til partipressen og kunne dermed betrakte begivenhetene mer fra utsiden enn de partitilknyttede avisene. Også som hovedstadsavis hadde de et eksternt perspektiv på selve oppgravingen og følgelig ikke det samme inntrykket av prosessen. Det var derfor lettere å akseptere regjeringens argumenter, og samtidig var de i posisjon til å mene noe om saken uten fare for å være illojale. Samlet sett så ikke riksavisene på «Operasjon Asfalt» som en spesielt dramatisk sak. Bjørn Westlie antyder at osloavisene ikke forstod alvoret i hva oppgravingen betydde.²⁴⁶ De hadde en viss retning i sin oppfatning, men manglet den samme intensiteten i forhold til lokalavisene, selvfølgelig på grunn av mangel på den samme nærheten til krigsfangenes historie. Jens Arup Seips bruk av opinionsbegrepet forklarer at perifere områder har mer inaktive opinioner, mens sentralt beliggende kretser er mer aktive, og at jo nærmere den politiske eliten man befinner seg, jo større er mulighetene for politisk innflytelse. I forbindelse med «Operasjon Asfalt» var disse forholdene ikke helt kompatible, de perifere områdene hadde de mer aktive opinionene, men befant seg lenger unna den politiske eliten og hadde dermed mindre rom for

²⁴⁶ Westlie i mail 21. oktober.

innflytelse. Hvis det hadde vært annerledes, at «Operasjon Asfalt» foregikk nærmere sentrum ville trolig hovedstadspressens reaksjoner vært mer engasjerte. Når derimot distriktene i Nord-Norge ble sentrum for oppgravingen, men politisk befant seg i periferien, kan det også ha påvirket den manglende intensiteten i deler av lokalpressen i Nordland.

Oppsummering

Ser man det under ett, viser det seg at de undersøkte arbeiderpartiavisene i Nordland stod på samme side i saken om flyttingen av de sovjetiske krigsgravene. Nordlands Framtid og redaktør Braseth i Bodø utgjorde innledningsvis et lite unntak, men endret raskt kurs fra kritikk til konsensus i et nærmest politisk avbalansert Bodø. På Mo inntok Rana Blad en angrepsposisjon, som antagonist til NKPs politiske styrke på stedet. Det virket til å intensivere kommunistenes motstand, og tross a-pressens tilslutning til regjeringens avgjørelser, var det en del av innbyggerne som bifalt protestene og deltok i demonstrasjonene på kirkegården så sent som i november 1951. På Mo hadde mange i befolkningen vært med på å renovere det sovjetiske minnesmerket i byen noen år tidligere, noe som også trolig spilte inn. I Narvik kjørte kommunistene på med en knallhard retorikk gjennom pressen, en strategi Arbeiderpartiets organ Fremover ikke tok opp kampen mot. Nordland Arbeiderblad var den eneste avisen som høylytt proklamerte sine protester, om misgjerningen de mente foregikk. Ingen tok opp polemikken, og i stedet hevet kommunistene stemmen enda høyere. I krigsminnebyen Narvik kan den aggressive tilnærmingen til spørsmålet ha skremt vekk potensielle allierte. Kommunistenes styrke i Ofoten lå aller mest i redaksjonslokalene, og her klarte de ikke å omsette ordene til aktiv handling.

De borgerlige avisene Nordlandsposten, Helgeland og Ofotens Tidende forholdt seg relativt nøytrale underveis, men hellet mot a-pressens synspunkter mot slutten av perioden saken var i nyhetsbildet. Deres innflytelse på opinionen eller betydning som formidler av meningsutvekslinger forblir dermed ganske diffus. Dette speiler en mer generell tendens i norsk politikk mellom spesielt Arbeiderpartiet og Høyre, som senere ble gjeldende konsensus – hvordan man i forsvars- og sikkerhetspolitikk i hovedtrekk var enige og utad framstod som enige om. Rundt «Operasjon Asfalt» var det internt i arbeiderbevegelsen motsetningene stod, og det kom tydeligst fram i Rana. NKP på Mo spilte ut sine siste kort i partistriden med å gi alt i protestene mot krigsgravene, en sak de visste var viktig for partiet sentralt. Den striden vant de, men det ble også deres siste seier.

Både avisene og befolkningen kjøpte i stor grad den offisielle forklaringen fra myndighetene om hvorfor gravstedene måtte flyttes, og der ligger trolig en nøkkel til hvorfor a-pressen og de borgerlige avisene ikke dykket mer inn i saken enn de gjorde, spesielt forklarer det

Bodøavisenes manglende dekning av «Operasjon Asfalt» i Salten. Den samme holdningen kunne de mange abonnentene av Lofotposten, Nord-Norges største avis på dette tidspunktet, også lese: «At den norske regjering ikke har ment gravflyttingen slik russerne oppfatter det, er klart for alle nordmenn.»²⁴⁷ Her ble det antydnet at hvis man opponerte mot oppgravingen, var man å anse som kommunist og den holdningen lå nok latent i både a-pressens profil og blant folk både med et nært og et mer distansert forhold til krigsfangenes minne.

²⁴⁷ Lofotposten 2. oktober, leder.

KAPITTEL 6

Minnestøtter og minnekultur

«En normalt bygget sannhet lever i regelen
en 17-18 år, høyst 20 år. Sjelden lenger.»

- Henrik Ibsen, *En folkefiende*

En krigsepilog

Nordmenn er i ferd med å få et endret forhold til 2. verdenskrig og dens kjølvann. Bildet av motstandsheltene og bred norsk innsats mot nazistenes regime og ideologi, har de siste årene blitt utfordret av nye fortellinger om krigsprofitører, frontkjempere, fangevoktere og historien til «tyskertøsene» og NS-barna.

Den forklaringen som er gitt på den manglende oppmerksomheten rundt disse temaene, dreier seg om erindring og minnepolitikk. De har vært «glemt» i norsk historieskrivning og fortrenget i den nasjonale grunnfortellingen om krigen og dens konsekvenser. Årsaken er det ubehagelige ved disse sidene av krigen, og behovet for oppbygging av en «positiv identitet».²⁴⁸ I dette bildet passet ikke grupper av nordmenns velvilje til og oppofrelse for nazistenes prosjekt – og heller ikke de utenlandske krigsfangene som slet og døde i Norge under den tyske okkupasjonen.

Dette har forandret seg de siste to tiårene, en prosess sammenfallende med krigsgenerasjonenes frafall og åpningen av sovjetiske arkiver etter unionens fall i 1990. En av de historiene som er kommet fram igjen, er «Operasjon Asfalt.» Omstendighetene rundt aksjonen var knyttet sterkt til den kalde krigen og norske myndigheters skepsis til sovjetisk utnyttelse av krigsgravens beliggenhet, men den representerte da, og fremdeles i dag, en forlengelse av krigens dystre sider. Men hvorfor inngikk krigsfangene og krigsgravene i denne nedprioriteringen? Som historiker Odd-Bjørn Fure har poengtert, var ikke denne gruppens skjebne knyttet til «belastende atferd fra norske institusjoner og borgere.»²⁴⁹

At flyttingen av de sovjetiske krigsgravene ikke har fått nasjonal omtale og debatt, betyr ikke det samme som at det ikke har levd et minne blant folk om det som skjedde. Spørsmålet historikere som Marianne Neerland Soleim stiller seg, er hvorfor de eksisterende minnesmerkene over sovjetiske krigsfanger i Norge ikke i større grad har tjent som erindringssteder og for bevaring av krigsfangenes minne i nordmenns bevissthet.²⁵⁰ Noe av skylden for dette mener hun

²⁴⁸ Neerland Soleim 2009: 366

²⁴⁹ Fure 1999: 38

²⁵⁰ Neerland Soleim 2009: 371

«Operasjon Asfalt» har: «Forholdene omkring den makabre flyttingen har nok bidratt til at krigsfangenes historie ytterligere ble skjøvet ut av den nasjonale oppfatningen.»²⁵¹ Prosessen med å «glemme» krigsfangene var trolig i gang allerede før «Operasjon Asfalt».

Minnesmerkene og «Operasjon Asfalt»

I dagene etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945 og utover sommeren, ble det reist et stort antall minnestøtter av de gjenlevende krigsfangene i Nordland, til ære for deres omkomne brødre. Mange av disse minnesmerkene ble fjernet under «Operasjon Asfalt», og selv om en del ble stående og noen nye kom til, har dette blitt sett som en del av utslettelsen av minnet om de sovjetiske krigsfangene, som en politisk bevisst handling. Som om det var det som var intensjonen med likflyttingen.

I Elvkroken i Sørfold stod det et monument på krigskirkegården, som i følge Krigsgravtjenestens oversikt var plassert slik at det dekket over flere av de gravlagte. Det ble derfor ansett som nødvendig å flytte det unna før oppgravingen, men underveis revnet det fra hverandre og falt sammen. Monumentet skal ha vært sterkt medtatt av frost og regn. Den samme begrunnelsen gis for å ha fjernet monumentene på Helland og Tømmernes i Hamarøy. På Fauske ble monumentet satt til side på kirkegården, men var intakt. De lokale kommunistenes tilstedeværelse kan ha vært en medvirkende faktor til at man valgte å la det bli stående. På Hestbrinken krigskirkegård i Saltdal var det satt opp hvite kors på gravene, men ingen minnestøtte. I Kobbvatn var det ingen gravmerking, i følge Krigsgravtjenestens oversikter.

På Bodin menighetskirkegård ble tre betongplatter fjernet fra gravfeltet, fordi man mente de hindret oppgravingen. Fra arbeidet på Bodø kirkegård er følgende merknad oppført: «Monumentet var av betong. Det var plassert over de gravlagte. En forsøkte ved hjelp av tekniske midler å løfte det så meget at oppgravingen kunne foregå. Under arbeidet revnet det fra hverandre, og ble ansett som nytteløst å sette opp igjen. Monumentet var sterkt medtatt av frost og vete.» På minnestøtten som ble reist i 1945, var det et sigd- og hammeremblem, som ble tatt vare på av en privatperson.²⁵²

Sprengning av minnesmerkene var et virkemiddel som ble tatt i bruk flere steder, til tross for myndighetenes vektlegging på «pietetsfull» fremgangsmåte i arbeidet. I den interne instruksjonen som lå til grunn for «Operasjon Asfalt», het det at «monumenter som måtte være reist, og som arbeidet tillater blir stående, skal lates uberørt.» På krigskirkegårdene skulle gravene gjenkastes og settes i rimelig stand etter oppgravingen. På menighetskirkegårdene skulle man

²⁵¹ Neerland Soleim 2009: 373

²⁵² Haugland 2008: 490

innrette seg etter de stedlige kirkegårdsmyndighetenes krav når det gjaldt istandsettelse av gravplassene.²⁵³

Den ansvarlige for oppgravingsarbeidet, kaptein Johan Arntzen fra Krigsgravtjenesten, virker til å ha gitt en del avvikende instruksjoner. At fjerningen av minnestøttene skulle være en bevisst taktikk fra de ansvarlige for operasjonen avkreftes av uttalelsene til statssekretæren i Forsvarsdepartementet i oktober. Da reaksjonene på ødeleggingen av flere monumenter tiltok, kom Andreas Andersen med en klar innstramming. Nå skulle minnesmerkene, hvor det var teknisk mulig, bli stående uansett hvilken forfatning de befant seg i.²⁵⁴ At det måtte til enkelte steder var det forståelse for, men Arntzens gjentatte sprengning må ha vært i strid med retningslinjene. Det tyder på at kapteinen tok seg friheter i arbeidet og kan tillegges handlinger som ikke var i tråd med de sentrale intensjonene.

Det bildet forsterkes av hendelsene i oktober året før «Operasjon Asfalt.» Høsten 1950 ble den originale minnestøtten på Stolvollen i Rana sprengt bort. Der hadde det ligget sovjetiske krigsfangelik frem til sommeren 1945, men de ble da flyttet til krigskirkegården på Brennhei. I kaptein Arntzens rapport til Krigsgravtjenesten datert 1. november 1950, begrunnet han avgjørelsen med at eieren av området «ville bryte opp landet til nybrått.»²⁵⁵ I samme tidsrom ledet han sprengningen av krigsfangenes monument ved Bjørnelva på Saltfjellet, denne gangen med en annen redegjørelse: «Disse sprengningsarbeider var nødvendig av hensyn til de mange utenlandske turister som hver sommer farter rundt og fotograferer og siden rapporterer om det dårlige vedlikehold av kkg o.l. på plasser hvor det for lengst er ordnet opp.»²⁵⁶ I det som framstår mer som en anekdote enn et pålitelig vitneutsagn fra samme hendelse, skal en anleggsarbeider etter å ha stilt spørsmål om sprengningens årsak ha fått til svar at «det er så uhyggelig for turistene å se disse russiske gravmonumentene stå slik omkring.»²⁵⁷

Her hadde kaptein Arntzen foregrepet begivenhetene og virker å ha tatt saken i egne hender. Hans tilbøyelighet til å fjerne minnestøtter, ble også lagt merke til. «Arntzens prinsipp angående steiner var for øvrig at gravsteiner med inskripsjoner som «Her hviler» osv. måtte fjernes», står det i et stemplet, men usignert notat i Krigsgravtjenestens arkiver.²⁵⁸ Teksten på støtten ved Bjørnelva lød «Her er stedt til hvile 300 russiske soldater og offiserer fra den Røde Hær som ble dyrisk pint av den fascistiske terror i 1944-45». Selv om argumentet for sprengningen på Saltfjellet virker noe improvisert, var likevel ikke de påstandene Arntzen selv

²⁵³ Eidsaune 1999: 13-14 etter «Sammendraging av de russiske krigsgraver. Operasjon Asfalt». Instruks for kontaktmann i Nord-Norge. Signert byråsjef i FD, Korner Halse, 23.7.1951.

²⁵⁴ Fjermeros 2013: 137

²⁵⁵ Drost 2002: 150

²⁵⁶ Drost 2002: 151 (Avskrift av Arntzens rapport i Krigsgravtjenestens materiale, eske 31, Riksarkivet, Oslo).

²⁵⁷ Neerland Solem 2009: 379

²⁵⁸ Eidsaune 1999: 14

kom med om den sovjetiske oppmerksomheten hentet helt ut av luften. I august 1950 hadde det blitt kjent at den sovjetiske marineattachén var misfornøyd med krigsgravene i Kirkenes, og mente krigskirkegården var dårlig vedlikeholdt. Arntzen hadde selv vært med på å frakte sovjetiske lik til kirkegården på Høybukthøi i Sør-Varanger i 1949.²⁵⁹ Spørsmålet er hvilket mandat han handlet på vegne av da han sprengte minnestøtten ved Bjørnelva i 1950, om det ikke var hans eget. Hvor mange av de tilsvarende valgene om fjerning av gravmerker under «Operasjon Asfalt» som var velbegrunnet, er det også grunn til å spørre seg. I følge den danske historikeren Uffe Drost ble mange av ødeleggelsene av minnesmerkene høsten 1951 holdt skjult for hans overordnede i departementet.²⁶⁰ Også Halvor Fjermeros påpeker Arntzens vide handlingsrom som operasjonsleder.²⁶¹

Verken før eller etter «Operasjon Asfalt» kan det ha vært antallet minnesmerker som avgjorde i hvilken grad man beholdt det emosjonelle og moralske båndet til de sovjetiske krigsfangene. Selv om mange minnestøtter ble fjernet under «Operasjon Asfalt», gjaldt det langt fra alle. De finnes overalt og har vært der hele tiden. I Saltdal står det fremdeles i dag en rekke originale minnesmerker eller rester av dem. Lønsdal, Sundby og Stamnes er noen av eksemplene. En av tekstene lyder i oversettelse: «Her er gravlagt støvet/ av russiske fanger; omkomne/ rødegardister for de tyske/ bøddel-fascisters hånd/ Døde av sult – 85 mann/ skutt – 13 menn/ Sov kjære kamerater!/ Fedrelandet vil aldri glemme dere.»²⁶² På Mørsy, nært grensen mellom Sørfold og Hamarøy, står en original minnestøtte med denne inskripsjonen: «Her hviler støvet av russiske krigsfanger som falt for den blodige fascismens hånd.» På Åsend utenfor Fauske står et originalt minnesmerke, reist av de sovjetiske fangene.

Tross de hundrevis av minnestøtter reist i 1945, var likevel ikke krigsfangene et omdiskutert tema i årene mellom krigens slutt og 1951, da mange av dem ble tatt vekk. Da krigsfangene forsvant fra Norge kort tid etter frigjøringen, ble også oppmerksomheten rundt dem marginalisert. Repatrieringen av krigsfangene må derfor sies å være den første minneutslettelsen, det fysiske fraværet gjorde naturlig nok oppmerksomheten rundt dem mindre. Nordmenn hadde nok med å bygge opp igjen sine egne liv de første etterkrigsårene. De som opprettholdt den sterkeste tilknytningen til fangene, var kommunister. Etter hvert som den kalde krigens konflikter ble tydeligere, og spesielt etter Gerhardsen Kråkerøy-tale i 1948 og Korea-krigens utbrudd i 1950, ble disse og det de stod for mindre attraktivt å identifisere seg med. Den store NKP-bølgen forsvant raskt og Sovjetunionen ble den politiske fienden. Det vokste fram en skepsis til å bli oppfattet og stemplet som Sovjet-vennlig, i en tid da den kalde krigens gufs overtok for frykten

²⁵⁹ Ruud 2008: 57

²⁶⁰ Fjermeros 2013: 138

²⁶¹ Fjermeros 2013: 111

²⁶² Drost 2002: 153

nordmenn hadde hatt for nazistene få år tidligere. Det spilte også inn i oppmerksomheten rundt krigsfangene.

Da flyttingen til Tjøtta tok til i 1951, var det få som reagerte på selve forestillingen om en ny felles krigskirkegård. Det ble sett på som en rasjonell og verdig handling. «[...] på den tiden synes vi jo at det var et flott tiltak, fordi før de kom hit, var de spredt rundt», uttalte øyenvitnet Nils Arthur Kvalnes til NRK i 2013, som i ettertid mente at det beste som skjedde, var at de sovjetiske krigsfangene ble begravd på Tjøtta.²⁶³ Det som ikke ble like godt mottatt, var måten det hele skjedde på. Det uhyggelige og makabre rundt oppgravingen, var det som fikk folk til å reagere. Likrestene, hastverket, lukten og lagringen var uhyggelig for de som ble vitner til det og på andre måter ble berørt. Derfor fikk nok også kommunistene medhold av andre. For noen veide det moralske og symbolske tyngst, kirkegårder skulle behandles med ærbødighet og krigsgraver fortjente respekt. Man skal heller ikke undervurdere betydningen av lokalbefolkningens minner om krigsfangene og den sympatien de følte for dem under og etter krigen. Forskjellene kan likevel spores, områder med større tetthet av og nærhet til fangeleirene og krigsfangene fikk et sterkere forhold til minnet om dem, mens der tilstedeværelsen av nazister og tyskere var mer intens enn fangenes levekår, ble også empatien svakere. Den lokale bevisstheten gav også ulike utslag, på Mo gikk kommune og innbyggere sammen om minnesmerket på kirkegården, i Narvik bygde man opp en sterk minnekultur rundt krigen og motstanden under den tyske invasjonen, mens steder som Bodø og Salten manglet denne kollektive tradisjonen.

Den sovjetiske kritikken av den nye sentralkirkegården gikk delvis ut på valget av lokalisering. Tjøtta ble ansett som «et øde sted utenfor Sandnessjøen», og oppfatningen om at den nærmest ble improvisert i en panikkhandling, er en påstand som lever fremdeles.²⁶⁴ Senest i et leserbrev i Avisa Nordland i februar 2014 forteller en pensjonist om da han som ansatt ved lensmannskontoret i Karasjok i 1951, fikk en anelse om hva som var i ferd med å skje med de sovjetiske krigsgravene. Ordlyden illustrerer den noe misforståtte hendelsesrekken: «Fra Kirkenes i nordøst til Brønnøy og Vega i sør skulle levningene etter nærmere 8000 krigsfanger samles og føres til øya Tjøtta på Helgelandskysten, *hvor det i all hast ble organisert et gravsted*» (min utheving).²⁶⁵ Dette inviterer til å tro at den ble valgt spontant og uten tilstrekkelig etiske og visuelle hensyn. Sannheten er derimot at man tok seg tid til å vurdere flere mulige plasseringer.

²⁶³ Nr.no: «Dropper markering av 8000 krigsfanger.»

²⁶⁴ Aftenposten 12.04.2013: «[...] før slutten av den første uken i november var nesten samtlige 8000 russiske lik i Nord-Norge gravd opp, lagt i papirsekker kledd med et asfaltlag innvendig og flyttet til et øde sted på Tjøtta utenfor Sandnessjøen.» aftenposten.no

²⁶⁵ Leserbrev i Avisa Nordland 07.02.2014

Myndighetene brukte over en måned på å finne et egnet sted. At anleggelsen av krigskirkegården på Tjøtta ble improvisert uten omtanke for estetikk og helhet, er heller ikke et korrekt inntrykk. Ansvaret for utformingen av den sovjetiske gravlunden ble lagt på landskapsarkitekt Karen Reigstad, som stod sentralt i opprettelsen av kirkegårder i Norge etter 2. verdenskrig. Hun tok oppgaven alvorlig og utarbeidet flere skisser til hvordan den sovjetiske krigskirkegården skulle se ut. Etter en befaringsreise på stedet i september 1951 noterte hun seg: «En del bjørkeskog står slik at den vil virke som en ramme om kirkegården, når den blir ferdig.» Kirkegården ble trukket nesten 30 meter bort fra bilveien for at den skulle få en roligere atmosfære, og Reigstad så for seg en mur som et «viktig ledd i arbeidet med å få laget en harmonisk og vakker kirkegård.» Hun tegnet også flere forslag til smijernsporten inn til gravstedene og hellene med navneplater.²⁶⁶

På krigskirkegården på Tjøtta ligger det et sted mellom 7500 og 8000 sovjetiske lik. Et nøyaktig tall er vanskelig å fastslå. Av disse var det kun rundt 1000 som var identifiserte da kirkegården ble innviet i juli 1953. Det var neppe noen bevisst strategi fra myndighetenes side at flertallet av de sovjetiske gravene skulle være anonyme. Nazistene hadde utstyrt fangene med et nummer og et personkort med bilde, som fulgte dem fra leir til leir. Det var vanlig at tyskerne fjernet identitetsmerkene før fangene ble gravlagt, og etter krigen ble rundt 2,5 millioner personkort for sovjetiske krigsfanger sendt til sovjetiske myndigheter.²⁶⁷ Norske instanser hadde trolig ingen mulighet til å holde oversikt over navnene. Under «Operasjon Asfalt» ble det bare sporadisk funnet identitetsmerker på de døde. Av de fangene som døde under senkningen av Rigel i 1944, ble rundt 1000 av dem gravlagt ved en ny kirkegård på Tjøtta. Fangelistene, som inneholdt navn på de som var om bord, forsvant i forliset. De fleste av de omkomne var det heller ikke mulig å gi en jordlig bisettelse.

«Operasjon Asfalt» og ettertiden

Navneplatene på krigskirkegården på Tjøtta kan i nyere tid ha gitt næring til bildet av en lav omtenksomhet for krigskirkegården – denne gangen med rette. I 2002 ble flere hundre steinplater i skifer uten varsel fjernet fra kirkegården, etter ordre fra Krigsgravtjenesten. Den praktiske årsaken var visst nok at platene sank ned i bakken og ødela gressklipperen på kirkegården, og at flere av messingskiltene som var festet til platene var blitt stjålet.²⁶⁸ Både privatpersoner, kirken, Helgeland Regionråd og andre politiske instanser i tillegg til russiske myndigheter krevde at de ble lagt tilbake. Det tok fem år før steinplatene ble plassert ut igjen – meningen var i følge Kulturdepartementet at den individuelle gravmerkingen skulle erstattes med en navneliste plassert

²⁶⁶ Helgelands Blad.no: «Planen var Vefsn.»

²⁶⁷ Haugland 2008: 684

²⁶⁸ Helgelands Blad 18.11.2005.: «En skam at navneplatene er stuert bort.»

i et metallskrin ved krigskirkegården, synlig og tilgjengelig for besøkende.²⁶⁹ Høsten 2007 gjorde likevel departementet helomvending og endte med å legge ut navneplatene igjen.

Sammen med dette har kunnskapene om «Operasjon Asfalt» selv blitt glemt i flere omganger. I april 2013 slo Dagbladet opp lanseringen av Halvor Fjermeros' bok som en «avsløring av en av de mest hemmelige operasjonene» i norsk etterkrigshistorie. Det blir en merkelig vinkling når samme avis sytten år tidligere, 8. september 1996, publiserte et intervju med NRK-reporter Magne Lindholm om hans radioprogram «Kirkegårdskrigen», som var den til da mest klargjørende redegjørelsen av «Operasjon Asfalt» i offentligheten. Hovedpoenget i artikkelen i 2013 var det samme som i 1996: at norske myndigheter gav tillatelse til å avfyre skudd mot eventuelle aggressive demonstrasjoner.²⁷⁰ Denne retorikken har kanskje bidratt til å overdrive noe betydningen «Operasjon Asfalt» hadde når det gjelder dens konsekvenser. Kanskje var heller ikke utgangspunktet like dramatisk som det blir framstilt. Operasjonen ble gjennomført på kort tid for å unngå at sovjeterne rakk å argumentere mot flyttingen. Det var en sak norske myndigheter ikke ville ha fokus på i offentligheten, fordi selve flyttingen kunne oppfattes som gravskjending, men innad hos de berørte i regjeringen er det ikke sikkert at «Operasjon Asfalt» ble sett på som like kontroversiell som det har blitt antatt. Når Halvor Fjermeros gjør et poeng ut av at de 60 hyllemeterne daværende forsvarsminister – og øverste ansvarlige for operasjonen – Jens Chr. Hauges private arkiv består av, ikke inneholder noe om «Operasjon Asfalt» utover det som framkommer i andre kilder, kan det tyde like mye på at dette var en sak Hauge ikke følte noe personlig eierskap til.²⁷¹ Flyttingen måtte gjennomføres fordi man i regjeringen mente at det var nødvendig av hensyn til rikets sikkerhet. Man skal likevel være forsiktig med å tolke ting i den ene eller andre retningen. Og uten at det bortforklarer den skampletten operasjonen har blitt stående som i norsk historie.

Det er nettopp denne etiske vinklingen som preger det «nye» perspektivet på krigen og dens kjølvann. Heltebildet som har dominert litteraturen skal brytes ned og korrigeres med historiene om nådeløse nordmenn i tysk tjeneste, økonomiske kollaboratører og motstandsbevegelsens likvidasjoner. Også de østeuropeiske krigsfangenes skjebne har blitt tatt fram fra «glemselen» for å rette opp historien.

²⁶⁹ Haugland 2008: 680

²⁷⁰ «Ga lov til å skyte mot nordmenn». Dagbladet 08.09.1996

²⁷¹ Aftenposten 12.04.2013: «Jens Christian Hauge ledet den formidable likflyttingen, men i den 900 siders biografien om ham som kom for fem år siden, er ikke operasjonen nevnt, påpeker Fjermeros.» aftenposten.no

Konklusjon

Hva var «Operasjon Asfalt»?

«Operasjon Asfalt» ble satt i gang sommeren 1951, etter at norske myndigheter av militære og sikkerhetsmessige hensyn bestemte seg for å samle alle sovjetiske krigsgraver i Nord-Norge på et felles gravsted. Den nye sentralkirkegården ble lagt til øya Tjøtta på Helgelandskysten.

Operasjonen omfattet mellom syv og åtte tusen lik på rundt 95 gravsteder i Nordland, Troms og Finnmark. Et fast grave- og fraktemannskap ble hyret for å følge båtene som skulle transportere likene, men det ble også engasjert lokale gravere der det var nødvendig. Flere av disse var unge menn ned i 16-årsalderen. Operasjonen ble ledet av kaptein Johan Arntzen fra Sentralkontoret for krigsgraver, men det var flere arbeidsledere i ulike områder. I Salten var det sørfoldværingen Tord Norman som var ansvarlig for oppgravingen. I Salten-kommunene Bodø, Bodin, Fauske, Sørfold og Saltdal ble det gravd opp til sammen nesten 1750 sovjetiske lik på ulike krigskirkegårder og menighetskirkegårder.

Hvordan reagerte opinionen i Salten på flyttingen av de sovjetiske krigsgravene?

De to avisene i Bodø, borgerlige Nordlandsposten og a-pressen Nordlands Framtid, var opptatt av krigsgravsaken og skrev jevnlig om den høsten 1951, fra planene om oppgravingen ble kjent i begynnelsen av september til operasjonen var avsluttet tidlig i november. Selv om redaktør Braseth i NF innledningsvis kritiserte aksjonen, inntok ingen av avisene noe kategorisk standpunkt i saken mens den pågikk. De gjengav hovedsakelig notevekslingene mellom norske og sovjetiske myndigheter og enkelte andre episoder i forbindelse med oppgravingen. Hvordan «Operasjon Asfalt» ble gjennomført i Salten skrev de minimalt om. Etter hvert som krigsgravsaken nærmet seg en avslutning, viste begge avisene at de aksepterte den norske regjeringens begrunnelse for likflyttingen og anleggelsen av en ny krigskirkegård på Tjøtta. Avisenes egne kommentarer begrenset seg til en leder hver i november, og det eneste leserbrevet som stod på trykk var i Nordlands Framtid i september. «Operasjon Asfalt» utløste ingen polemikk i Bodøavisene og den fungerte kun i ett tilfelle som formidler av opinion for en representant for allmennheten. Innsenderen uttrykte også forståelse for argumentene bak å flytte krigsgravene, men var skeptisk til måten det ble gjort på. Det er vanskelig å lese lokale

holdninger ut av det pressen i Salten skrev om oppgravingen. Når avisenes interesse og anvendelse av nyheter om saken var såpass betydelig, kom det trolig av tilstrømmingen av stoff, ikke av engasjementet som sådan.

Annet kildemateriale kaster mer lys over hvordan reaksjonene på «Operasjon Asfalt» i Salten var. Muntlige kilders utsagn gir en bredere forståelse for hvordan folk oppfattet oppgravingen. Selv om tidsrommet er langt og de forskningsmessige forbeholdene mange med informanter mellom 70 og 90 år, framstår tidsvitnenes beskrivelser som nokså likelydende, men med naturlige variasjoner. For folk flest virker ikke likflyttingen å ha blitt ansett som en sjokkerende sak eller noe som var en skandaløs hendelse. De fleste visste lite eller ingenting om bakgrunnen for flyttingen av gravene, og de begrunnelsene som ble gjort tilgjengelig gjennom avisene, ble i stor grad trodd og akseptert. Sånn sett fungerte pressen i Salten både som en formidler av opinion og som en skaper av den. Avisene og allmennheten var på linje i dette spørsmålet, og derfor oppstod det ingen polemikk verkene i spaltene, mellom avisene selv eller blant folk. Ut fra den marginale reaksjonen som ble trykket i pressen fra leserne og fra avisenes totale mangel på omtale av omfanget av «Operasjon Asfalt» i Salten, får man inntrykket av at nærmest ingenting foregikk og at ingen visste om det. Men – som H. P. Clausen sier om avisene: «Hvor de afspejler den offentlige mening gengiver de dog kun et udsnit af den.»²⁷²

Spesielt i Indre Salten hadde det vært stor anleggsaktivitet under 2. verdenskrig og de mange fangeleirene hadde krevd mange ofre blant de sovjetiske krigsfangene. De lokale innbyggerne hadde sterke opplevelser under krigen og fikk et tett forhold til fangene. Etter krigen ble de døde liggende på egne krigskirkegårder og ordinære menighetskirkegårder. Noen av dem lå også nær bebyggelse og flere lokale husker at oppgravingen fant sted. Det ble ansett som en ekkel og uhyggelig sak, men oppgravingen ble aldri et omdiskutert tema lokalt. Folk flest aksepterte hva som måtte gjøres, men det ble noen steder reagert på hvordan operasjonen ble gjennomført. «Operasjon Asfalt» ble tidlig fullført i Salten-distriktet, de fleste likene var gravd opp i løpet av september. De som etter hvert tok initiativ til protest mot oppgravingen, var lokale kommunister som satt i kommunestyrene for NKP. Dette skjedde i slutten av oktober i Fauske, og måneden etter i Saltdal. Da var det for lengst for sent å gjøre motstand og forslagene til formelle protester til Forsvarsdepartementet ble nedstemt, selv om kommunistene fikk støtte fra enkelte andre representanter. Til sammen var likevel ikke engasjementet stort nok. Selv om forbindelsene til krigsfangene hadde vært sterke, hadde dette blitt svekket de første etterkrigsårene, og det minnet de satt med var ikke nok til å skape et sterkt engasjement. Kommunistene stod politisk i første

²⁷² Clausen 1962: 6

rekke i dette spørsmålet, og saken var viktig for NKP, men de hadde ikke nok styrke i distriktet til å dra i gang en organisert motstand.

I Bodø, som ble hardt rammet av krigshandlingene våren 1940, og som hadde store antall sovjetiske krigsfanger og tvangsarbeidere i bybildet under okkupasjonen, var heller ikke båndene til de døde fangene like sterkt som det var på indre strøk i Salten. I Bodø var det heller ingen politisk polarisering, og krigsgravsaken engasjerte derfor heller ikke på noe kollektivt plan, selv om den nok opprørte enkelte. Sakens lokale betydning ble heller ikke fokusert på i pressen og det skapte kanskje en stemning av at det ikke var noe dramatisk som foregikk.

Konklusjonen på hvordan folk i Salten reagerte på «Operasjon Asfalt», blir dermed at oppgravingen ikke skapte noen stor motstand blant det brede lag av folket. De fleste aksepterte begrunnelsen for oppgravingen, og den gruppen som hadde grunn til å protestere, kommunistene, var ikke sterk nok til å vekke noe engasjement.

I hvilken grad og på hvilke måter var reaksjonene like og ulike på og mellom de forskjellige stedene?

I Rana fikk reaksjonene en annen form. Stedet hadde ikke hatt en mer sentral rolle under krigen, men i ettertid beholdt en tradisjon for å ta vare på minnet om krigsfangene. I tillegg fantes det personer som tok initiativ til dette, en dimensjon som ikke fikk samme utløp i Salten. Det kommunistiske miljøet på Mo var sterkt, byen var en NKP-bastion i Nordland, men også med et sterkt Arbeiderparti, med egen presse. På Mo førte avsløringene rundt de sovjetiske krigsgravene til at kommunistene nesten umiddelbart tok til orde for å protestere mot den planlagte oppgravingen. Fordi «Operasjon Asfalt» ble gjennomført mange andre steder før graverne kom til Rana, fikk man god tid til å mobilisere motstand blant stedets innbyggere. Kommunistene stod i spissen for denne organiseringen, motivert både av moralske hensyn til krigsfangenenes minne, men også av en indre partikonflikt og ønsket om å markere egen posisjon innad i NKP. På grunn av partilagets styrke på Mo, inntok arbeiderpressen Rana Blad en motposisjon og førte en antikommunistisk kampanje i avisene. Regjeringen hadde direkte kontakter på Mo, mest betydningsfull var LO-sekretæren Nils Hillestad, som også var styreformann i Rana Blad. Som en regjeringstro avis, forsvarte de iherdig myndighetenes planer om å anlegge en ny felles kirkegård for de sovjetiske krigsgravene i Nord-Norge. Dette bidro trolig til å intensivere konflikten på Mo. Her var den felles bevisstheten rundt krigsfangene en annen enn i Salten og forutsetningen for motstand mye større med et sterkt og handlekraftig NKP. Når kampen i tillegg inntok avisspaltene, ikke mellom de politiske blokkene, men innad i arbeiderbevegelsen, ble

oppmerksomheten og veien til en mer polarisert opinionsdannelse mye tydeligere på et sted anlegget til Jernverket dominerte som arbeidsplass.

I Ofoten skjedde noe av det samme, men med andre mønstre og med andre virkninger. Tidlig på høsten, når innholdet i «Operasjon Asfalt» ble kjent i Narvik og Beisfjord, var den umiddelbare reaksjonen blant flere at krigsgravene måtte få være i fred. Narvik hadde i enda større grad enn Mo i Rana en sterk minnetradisjon knyttet til krigen gjennom stedets strategiske rolle som utskipingssted for jernmalm, og kampene om byen våren 1940. Derfor var det flere enn kommunistene som reagerte på det som ble rapportert som «gravskjending.» Etter hvert kom det klarere fram hva som var bakgrunnen for planene om flyttingen av gravene, og det dempet reaksjonene. De sovjetiske krigsfangene hadde heller ikke en like sentral plass i narvikværingenes minnekultur som de gruppene som deltok i slaget om Narvik. Etter hvert ble også kommunistavisen Nordland Arbeiderblads retorikk i kraftigste laget, og når arbeiderpartipressen i byen, Fremover, nærmest meldte seg ut av diskusjonen, samtidig som borgerlige Ofotens Tidende gjorde det samme som Helgeland på Mo og Nordlandsposten i Bodø (og ikke blandet seg inn) tyder mye på at det spilte en stor rolle i den manglende motstanden på stedet. Der NKP'erne på Mo satte ord til handling, kom kommunistenes ord i Narvik ikke lengre enn til avissidene.

De tre byene med lokalaviser, virker til å ha hatt noe ulike politiske kulturer. Tonen i det politiske ordsiftet var noe annerledes på Mo og i Narvik enn tilfellet var i Bodø. I Salten var polariseringen nærmest usynlig sammenlignet med de to andre områdene, og kommunistene hadde ikke den samme styrken og viljen til å demonstrere, som NKPs partilag på Mo og kommunistavisen Nordland Arbeiderblad i Narvik. I Salten hadde forholdet til krigsfangene vært nært, men fordi flertallet av fangeleirer og krigsfanger befant seg i de mer perifere strøkene, var det ikke grunnlag for eller muligheter til å mobilisere til noen protest. I Ofoten og Rana var tyngdepunktet i bevisstheten nærmere byene Mo og Narvik, og derfor kom de reaksjonene som fant sted tydeligere fram her. Likevel er det et tydelig trekk at blant folk flest i Salten var ikke reaksjonene spesielt store. De var større i Rana og Ofoten, noe som også kan ha sammenheng med tidsaspektet. Oppgravingen i Salten var over før folk visste hva som foregikk, på Mo og i Narvik var krigsgravsaken blitt en stor sak, ikke minst i pressen, før operasjonen var gjennomført.

Hvorfor ville man – og lyktes med – å stanse «Operasjon Asfalt» i Rana, men ikke i Ofoten og Salten?

Kommunistene på Mo var i ferd med å bli isolert fra resten av NKP, de hadde blitt fratatt distriktsstyret året før «Operasjon Asfalt» og lå i strid med resten av partiet med bakgrunn i

striden rundt eksklusjonen av Peder Furubotn. Mo-kommunistene gjorde krigsgravsaken til sin kampsak. På Mo hadde innbyggerne en sterk bevissthet knyttet til krigsfangene og det sovjetiske minnesmerket på kirkegården. Det moralske aspektet var derfor sterkere her enn i Ofoten og Salten, og der folk i andre områder trolig var skeptisk til å bli ansett som kommunister hvis de deltok aktivt i protestene, fikk NKPs engasjement på Mo til dels gjenhør hos den øvrige lokalbefolkningen. Andre steder godtok folk i større grad myndighetenes begrunnelse for oppgravingen.

«Kirkegårdskrigen» på Mo har blitt stående som hovedbildet på opinionens reaksjoner på «Operasjon Asfalt» høsten 1951. Flere hundre mennesker, både kommunister og andre, samlet seg på Mo kirkegård for å stanse oppgravingen av de 88 sovjetiske krigsfangelikene. Det er likevel tydelig at dette var stedet reaksjonene var klart størst i de tre områdene denne oppgaven har fokusert på. I samtiden var det ikke alle stedene protester fant sted, i Salten var det få reaksjoner på oppgravingen. Det var totalt sett også få reaksjoner på hensikten med likflyttingen, det var i flere tilfeller måten det foregikk på som ikke ble så godt mottatt. Det er derfor også grunn til å bemerke at ettertidens framstillinger av reaksjonene på operasjonen kanskje har vært noe overdrevet. Likevel – som det i samtiden ble formulert av Carl J. Hambro, og som nok passer inntrykket til enhver som setter seg inn i omstendighetene rundt gjennomføringen av oppgravingen, framstår «Operasjon Asfalt» som «en ualminnelig vemmelig sak.»

Litteratur

- Abraham, Ole Jacob. *Leonid Dnjeprorskij alias «Nils»: norsk okkupasjonshistorie med sideblikk på sovjetisk okkupasjons- og krigserfaring: brokkekar frå ein sovjetborgars liv i det tysk-okkuperte Norge*. (1999). Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Abraham, Ole Jacob. *"Forelebig udö": sovjetiske krigsfanger, norske partisaner og russaren "Nils"*. (2007). Kapabel Forlag, Bergen.
- Abraham, Ole Jacob. «Russarfangane – mytar, fakta og nyansar». (2009). I Historisk Tidsskrift 2/2009, side 293-305.
- Bastiansen, Henrik G. «På gata igjen». (2010). I Hjeltnes, Guro (red.) *Imperiet vakler 1945-2010*. Norsk presses historie, bind 3. Universitetsforlaget, Oslo. Side 15-26
- Berghei, Jan-Tore. *Russland i norsk presse. En undersøkelse av hovedstadsavisene i perioden 1880-1905*. (2010). Mastergradsoppgave i historie, Universitetet i Tromsø.
- Bones, Stian. *I oppdemningens grenseland*. (2007). Dr. avhandling i historie, Universitetet i Tromsø.
- Bones, Stian. «Partiaviser, gjenreisning og kald krig (1945-1970)» (2012). I Karlsen, Wilhelm og Lundestad, Svein (red.). *Start pressen! Avisene i Bodø gjennom 150 år*. Akademika Forlag, Bodø, side 107-126.
- Bones, Stian. «Rana Blad» (2010). I Flo, Idar (red.) *Norske aviser fra A til Å*. Norsk presses historie 1660-2010, bind 4. Universitetsforlaget, Oslo. Side 269.
- Brustind, Lene Sofie. *Nordnorske holdninger til Russland. En studie av Nordlys' og Finnmarkens dekning av Russland i perioden 1900-1918*. (2005). Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Tromsø.
- Børresen, Dag Ingemar. «Vi vil oss et land». *Norges kommunistiske parti i Helgeland og Salten distrikt – med tyngdepunkt på Mo i Rana 1945-60*. (1999). NTNU.
- Davies, Jon. «War memorials». (2001). I Howarth, G & O. Leaman. *Encyclopedia of Death and Dying*. London.
- Drost, Uffe. «Sovjetiske minnesmerker over russerer som døde i Nordland under 2. verdenskrig» i Årbok for Rana 2002, side 147-161. Rana historielag.
- Eco, Umberto. *Kunsten å skrive en akademisk oppgave*. (2010). Idem Forlag, Oslo.
- Eidsaune, Thor Helge. «Kirkegårdskrigen 1951» i Årbok for Rana 1999, side 5-31.
- Eidsaune, Thor Helge. «Helgeland». (2010). I Flo, Idar (red.) *Norske aviser fra A til Å*. Norsk presses historie 1660-2010, bind 4. Universitetsforlaget, Oslo. Side 168.
- Ellefsen, Arild Steen. *Russefanger, repatrieringen og Hestbrinken krigskirkegård*. (1986). Saltdalsboka 1986, side 107-121.
- Eriksen, Anne. *Det var noe annet under krigen*. (1995). Pax Forlag, Oslo.

- Eriksen, Knut Einar og Niemi, Einar. *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetsproblematikk i nord 1860- 1940.* (1981). Oslo-Bergen-Tromsø
- Eriksen, Knut Einar og Pharo, Helge Øystein. *Kald krig og internasjonalisering.* (1997). Norsk utenrikspolitikk historie, bind 5. Universitetsforlaget, Oslo.
- Fjermeros, Halvor. *Med lik i lasten.* (2013). Spartacus Forlag, Oslo.
- Fure, Odd-Bjørn. «Konsensus, berøringsangst og tabuisering». (1999). I *I krigens kjølvann*, Universitetsforlaget, Oslo. Side 31-46
- Furre, Berge. *Norsk historie 1914-2000.* (2000). Det norske samlaget, Oslo.
- Fygle, Svein, Svein Lundestad og Inge Strand. *Banken, folket og fylket. Nordlandsbankens og Nordlands næringsliv gjennom 100 år 1893-1993.* (1993). A/S Nordlandsbanken, Bodø.
- Haugland, Magne. *Do svidanjia – på gjensyn!.* (2008). Commentum Forlag
- Haukland, Linda. *Hverdagsliv i ruiner.* (2012). Orkana Forlag, Stamsund.
- Hennig, Johannes Martin. *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge.*(2002). Samlaget, Oslo.
- Hestvik, Finn. *Rekrutteringen til Nasjonal Samling under okkupasjonen 1940-1945.* (1972). Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Hetland, Tor M. *Då Moskva sa nei til Norden.*(1984). Oslo
- Jacobsen, Tor. *Smeltedigelen.* (1988).
- Jaklin, Asbjørn. *Isfront. Den kalde krigen i nord.* (2009). Gyldendal, Oslo.
- Kan, Alexander. *Naboskap under kald krig og perestrojka: Forholdet Norge-Sovjet sett fra Moskva.* (1988). Forsvarsstudier 6/1988, Institutt for forsvarsstudier, Oslo.
- Karlsen, Wilhelm. «Vekst og modernisering av bodøavisene (1945-1970).» (2012). I Karlsen, Wilhelm og Lundestad, Svein (red.). *Start pressen! Avisene i Bodø gjennom 150 år.* Akademika Forlag, Bodø, side 127-152.
- Kjeldstadli, Knut. «Nytten av å sammenlikne». (1988). I *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1988, side 435-448.
- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den engang var.* (1999). Universitetsforlaget, Oslo.
- Knutsen, Bjørn. *Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge. En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring.* (2001). Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Koch, Birgit. *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941 – 1945.*(1988). Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo
- Kreyberg, Leiv. *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945.* (1946). Oslo

- Lundemo, Mari O. *The causes of mortality of the Soviet prisoners of war in German captivity in Norway, 1941-1945*. (2010). Masteroppgave, University of Helsinki, side 8-19.
- Lundestad, Geir. *Øst, vest, nord, sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*. (2000). Universitetsforlaget, Oslo.
- Lundestad, Svein. «Nordlandsposten». (2010). I Flo, Idar (red.) *Norske aviser fra A til Å*. Norsk presses historie 1660-2010, bind 4. Universitetsforlaget, Oslo. Side 243
- Neerland, Marianne Soleim. «Repatrieringen av sovjetiske krigsfanger fra Norge». (2008). I Westerlund, Lars (red.) *Prisoners of war and internees. A Book of Articles in the National Archives*. Oy Nord Print Ab, Helsinki, Finland, side 515-542.
- Neerland, Marianne Soleim. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-45. Antall, organisering og repatriering*. (2009). Spartacus Forlag, Oslo.
- Njølstad, Olav. *Jens Chr. Hauge – fullt og belt*. (2008). Aschehoug, Oslo.
- Meyer, Sidsel. «Så brøt stormen løs. Debatten om beredskapslovene i norsk presse høsten 1950.» (2002). I Pressehistoriske skrifter nr.10/2008, side 7-63.
- Roberts, Andrew. *Krigens storm; Historien om andre verdenskrig sett med nye øyne*. (2010). Cappelen Damm, Oslo.
- Ruud, Jørn W. *Erindringen om andre verdenskrig i Finmark og Nord-Troms*. (2008). Masteroppgave i historie, Høyskolen i Bergen – Universitetet i Bergen.
- Rydmark, Bjørn. (1991). Årbok for Bodø 1991, side 109-112.
- Raaum, Trond. (1991). Årbok for Sørfold 1991.
- Slottemo, Hildegunn. *Malm, makt og mennesker. Ranas historie 1890-2005*. (2007). Rana historielag.
- Steffenak, Einar Kr. (2002). «De russiske krigsfanger i nord, forspill, repatriering og etterspill» i Årbok for Rana 2002, side 162-22
- Stokke, Michael. *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1941-1945*. (2008). Masteroppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Stokke, Michael og Atle Skarsten. *Blod og tårer*. (2010). Commentum Forlag, Sandnes.
- Stugu, Ola Svein. *Norsk historie etter 1905*. (2012). Det norske Samlaget, Oslo.
- Skar, Karl. «Et 50-årsminne». (1995). I Årbok for Sørfold 1995, Sørfold lokalhistorielag.
- Storteig, Odd. *Krigsfangenes historie*. (1997). Bodø
- Svendsen, Oddvar. «Fremover» og «Nordlands Arbeiderblad». (2010). I Flo, Idar (red.) *Norske aviser fra A til Å*. Norsk presses historie 1660-2010, bind 4. Universitetsforlaget, Oslo. Side 130 og 239. Steinar Aas medforfatter på «Nordlands Arbeiderblad.»

- Tamnes, Rolf: «Svalbard mellom Øst og Vest. Kald krig og lavspenning i nord 1947-1953». (1987). I *Forsvarsstudier* 4/1 1987. Forsvarshistorisk forskningssenter
- Thjømøe, Silje Løvstad. *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører*. (2013). Masteroppgave i historie, NTNU.
- Titlestad, Torgrim. *Fortielsen: den kalde krigen og Peder Furubotn*. (1997). Erling Skjalgssonselskapet, Stavanger.
- Traavik, Eirik. *Local implications and international motivations. Operation Asphalt, 1951*. (2012). MSc Theory and History of International Relations, LSE.
- Utgård, Per I. *Bodø hovedflystasjon 1945-1995*. (1995). Utgitt av Bodø hovedflystasjon.
- Utvik, Charles. *Krigsfangeleirer i Nordland - forskningshistorie, bevaringsstatus og forvaltningsstatus i et samtidsarkeologisk perspektiv*. (2012). Masteroppgave i arkeologi, NTNU
- Westerlund, Lars. «Prisoners of war in Finland in WWII». (2008). I Westerlund, Lars (red.) *Prisoners of war and internees. A Book of Articles in the National Archives*. Oy Nord Print Ab, Helsinki, Finland.
- Ytreberg, Nils A. *Narviks historie*. (1954). Bind II, Narvik.
- Zakariassen, Marie. (1992). «Kulturliv i fangeleirene» i Årbok for Sørfold 1992, side 89-94. Sørfold lokalhistorielag.
- Aas, Steinar. (2010). «Minnepolitikk i endring – minnekulturen i og rundt Narvik 1940». (2010). I Dessingué, Alexandre et al.: *Flerstemte minner*. Hertervig Akademisk, Stavanger
- Aas, Steinar. «Motstand, ruin, okkupasjon og oppgjør (1940-1945)». (2012). I Karlsen, Wilhelm og Lundestad, Svein (red.). *Start pressen! Avisene i Bodø gjennom 150 år*. Akademika Forlag, Bodø, side 85-106.

Internettressurser

- **Dokument nr.15:1300 (2007-2008). Svar fra kultur- og kirkeminister Trond Giske 02.07.2008 til Ine M. Eriksen Søreide angående den norske stats ivaretagelse av krigsgraver i henhold til Genève-konvensjonen av 1949.**
<http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Sporsmal/Skriftlige-sporsmal-og-svar/Skriftlig-sporsmal/?qid=40641> (10. juni 2013)
- **Holtmark, Sven G. «Sovjetunionen og Svalbard 1947-1953: tilbake til status quo.»**
[www.polarhistorie.no/artikler/2008/svalbard-saken%201944-47/print artikler view](http://www.polarhistorie.no/artikler/2008/svalbard-saken%201944-47/print_artikler_view) (17. juni 2013)

- Utstilling fra Falstadsenteret:

http://www.regjeringen.no/upload/KKD/Kirke/Sovjetiske-krigsfanger_engelsk-norsk.pdf (10. desember 2013)

- Westerlund, Lars (red.) Prisoners of war and internees. A Book of Articles in the National Archives. Oy Nord Print Ab, Helsinki, Finland.

http://www.arkisto.fi/uploads/Palvelut/Julkaisut/SOTAVANGIT%20JA%20INTERNOIDUT_WEB.pdf (17. september 2013)

- Harry Bjerkli. Polarbanen.no

<http://polarbanen.no/Polarbanen/Polarbanen.html> (5.mai 2013)

- Thor Helge Eidsaune. Leserinnlegg i Rana Blad 30.10.2007

<http://www.ranahistorielag.no/ipub/media/presse/eidsaune.pdf> (1. desember 2013)

- Store norske leksikon

Andrej Vlasov http://snl.no/Andrej_Andrejevitsj_Vlasov (20. oktober 2013)

Opinion: <http://snl.no/opinion> (3.november 2013)

- Statistisk Sentralbyrå

SSB Historisk statistikk: <http://www.ssb.no/a/histstat/> (13. november 2013)

Kroneverdikalkulator: ssb.no/kpi (1. desember 2013)

Gjennomsnittlig timefortjeneste for en arbeider i gruveindustrien i 1949:

http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_xi_054.pdf (6. februar 2014)

- Aftenposten.no

«Hvor mange vet at det ligger tusenvis av krigsofre på et bortgjemt sted på Tjøtta?»

<http://www.aftenposten.no/amagasinet/Hvor-mange-vet-at-det-ligger-tusenvis-av-krigsofre-pa-et-bortgjemt-sted-pa-Tjotta-7170915.html#.Uvd4GYVw9i8> (10. februar 2014)

- Helgelands Blad

«En skam at navneplatene er stuet bort»

<http://archive.is/9c7Sk#selection-413.1-417.104> (6. desember 2013)

- Helgelands Blad:

«Planen var Vefsn.»

http://multimedia.api.no/www.hblad.no/archive/05204/Operasjon_Asfalt_5204016a.pdf

(6.desember 2013)

- Nrk.no

«Dropper markering av 8000 krigsfanger.»

<http://www.nrk.no/nordland/ingen-markering-av-krigsfanger-1.11122816> (1.februar 2014)

Utrykte kilder

- Rønnebu, Finn. «Det tyske jernbaneprosjektet mellom Finneid og Korsnes 1942-1945.» (2011). Rapport til Jernbaneverket.
- Tjelmeland, Hallvard. «Aviser som historisk kilde». (2003). Forelesning Mo i Rana.
- Westlie, Bjørn. «Krigsfangene og pressen». (2012). Bidrag til arbeidsgruppen for mediehistorie ved Norsk medieforskerlags konferanse i Kristiansund 18.-19.oktober 2012.
- Aas, Steinar. Manus til *Bodøs historie*, bind 3. (2014).

Arkiver

- Fauske kommunes arkiver – kommunestyreprotokollene.
- Saltdal kommunes arkiver – kommunestyreprotokollene.
- Arbark. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- Nakom. Narvik kommunes arkiver.
- Sørfold menighetsarkiv – sogneprestens arkiv.

Aviser

- Nordlands Framtid, august-desember 1951.
- Nordlandsposten, august-desember 1951.
- Nordland Arbeiderblad, august-desember 1951.
- Lofotposten, august-desember 1951.

Vedlegg

Bilde 1

Fra oppgraving av sovjetiske krigsfangelik, Saltdal 1945. Fotoeier: Nordlandsmuseet

Bilde 2

Fra oppgravingen av sovjetiske krigsfangelik, Saltdal 1945. Fotoeier: Nordlandsmuseet

